

Ljudmila Zsivkova utolsó rejtélye

ЗАКЛЮЧЕНО

Háttérgyár

A VÖRÖS HERCEGNŐ HALÁLA

Ljudmila Zsivkova utolsó rejtélye

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Tartalom

PROLÓGUS - Hajnali kettő	3
I. RÉSZ - A DIKTÁTOR LÁNYA	8
1. Aki öt nappal később lett volna harminckilenc	8
2. Bulgária, Moszkva leghűségesebb szövetségese	12
3. Mara Maleeva – az anya, aki fékezte a dinasztiát	18
4. Oxfordból a Politbüro felé	23
5. A villámkarrier	27
6. Mila péntekjei	31
7. A hercegnő udvara	35
8. 1973. november 12.	40
9. A kommunista, aki jogázni kezdett	43
10. Roerich	47
11. A test legyőzése	50
12. Kultúrával meghódítani a világot	54
13. A harmonikusan fejlett személyiség	58
14. A Béke Zászlaja	62
15. Ezerháromszáz éves Bulgária	65
16. Túl bolgár lett?	69
17. Barát vagy eretnek?	74
18. Az utódlás kérdése	78
19. India és Mexikó	82
20. Borovec	86
21. Mit égetett el?	90
22. Az utolsó út Szófiába	93
23. Dormopan	96
24. Hat óra vagy negyed kilenc?	99
25. A fürdőkád	103
26. Az orvosi bizottság	106
27. A boncolás	110
IX. RÉSZ - HOGYAN HALLGAT EGY DIKTATÚRA?	115
28. Mit mondott a bolgár sajtó?	115
29. A gyász nyelve	117
30. A temetés	119

31. Hogyan készül egy kommunista szent?	122
32. Első verzió: agyvérzés	125
33. Második verzió: baleset	128
34. Harmadik verzió: öngyilkosság	130
35. Negyedik verzió: gyilkosság	133
36. Mit tudott Todor Zsivkov?	137
37. „Külső beavatkozás”	141
38. 1990: már szabad kérdezni	144
39. A testőr megszólal	148
40. A patológus megszólal	152
41. Hogyan született meg a KGB-legenda?	155
42. A kultusz lebontása	160
43. Reformátor vagy vörös arisztokrata?	163
44. A kommunista misztikus	167
45. Mit tudunk biztosan?	171
46. Mi nem történt meg?	174
47. A legvalószínűbb történet	176
EPILÓGUS - Öt nappal a születésnap előtt	180
FÜGGELÉK - Fontosabb dátumok	184
A TÖRTÉNET FŐSZEREPLŐI	187
A NÉGY FŐ HALÁLELMÉLET RÖVID MÉRLEGE	190
FELHASZNÁLT FORRÁSOK - VÁLOGATÁS	192

PROLÓGUS

Hajnali kettő

július 21-én, kedden hajnalban Szófia még aludt, amikor Bulgária egyik leghatalmasabb embere meghalt. A hivatalos közlemény szerint Ljudmila Zsivkova halálának időpontja hajnali két óra volt. Mindössze harmincnyolc éves volt, öt nappal később töltötte volna be a harminckilencediket.

Nem volt államfő és nem volt miniszterelnök. Mégis kevesen rendelkeztek nála nagyobb befolyással az országban. Tagja volt a Bolgár Kommunista Párt Politikai Bizottságának, irányította a kultúrpolitikát, nemzetközi kapcsolatokat épített Indiától Mexikóig, az UNESCO világában otthonosabban mozgott, mint sok hivatásos diplomata, és egy olyan Bulgáriáról álmodott, amelyet nem csupán a Szovjetunió leghűségesebb szövetségeseként ismernek. És volt még valami, amit a hivatalos életrajzok sohasem tudtak egészen elfedni: Ljudmila Zsivkova Todor Zsivkov lánya volt.

Apja ekkor már több mint negyedszázada állt Bulgária élén. A szocialista táborban szinte mindenki más eltűnt mellőle. Sztálin rég halott volt, Hruscsovot leváltották, Gomulka visszavonult, Ulbrichtot félreállították, Novotny

megbukott. Todor Zsivkov azonban maradt. Szófiában úgy tűnt, mintha az idő lassabban telne, mint Kelet-Európa más fővárosaiban. Lánya halálakor a bolgár vezető hatalma látszólag szilárdabb volt, mint valaha.

Az ország hivatalos lapja, a Rabotniceszko delo rövidesen közölte az orvosi bizottság jelentését. Eszerint Ljudmila Zsivkova az utóbbi időben a túlterheltség következtében egészségi problémákkal küzdött. Állapota a kezelés hatására javult, július 20-án azonban váratlanul rosszabbodott. A közlemény agyvérzésről, majd súlyos és visszafordíthatatlan légzési, illetve keringési zavarokról beszélt. Hajnali kettőkor meghalt.

Egy kommunista ország hivatalos lapjában ennél egyértelműbb magyarázatot aligha lehetett kívánni. Az orvosi bizottság tekintélyes professzorokból állt, a közleményt állami lapok közölték, a pártvezetés gyászolt, a temetésen hatalmas tömeg jelent meg. Az ügyet lezártnak lehetett tekinteni. Csakhogy később kiderült, hogy nem mindenki ugyanarra emlékezett.

Az egyik beszámoló szerint Ljudmilát már július 20-án kora este megtalálták a fürdőszobában. Egy másik szerint csak jóval később történt a riasztás, és amikor kiemelték, még élt. Előkerült az altatók története.

Előkerült egy állítólagos gyógyszer-túladagolás. Előkerült a fürdőkád, majd a vízbefúlás lehetősége. Évekkel később a boncolásban részt vevő egyik patológus olyan nyilatkozatot tett, amely nehezen volt összeegyeztethető azzal, ahogyan 1981-ben a halálesetet a nyilvánosság elé tárták. A teljes boncolási jegyzőkönyv nem vált hozzáférhetővé.

Toxikológiai vizsgálat eredménye nem került nyilvánosságra. A halál pontos körülményeiről nem indult független vizsgálat.

A rendszer bukása után azok is megszólaltak, akik korábban hallgattak. Testőrök, munkatársak, orvosok, politikusok és családtagok emlékeztek vissza arra az éjszakára. Az emlékek azonban nem közeledtek egymáshoz. Éppen ellenkezőleg: minél több részlet került elő, annál bizonytalanabbá vált, mi történt 1981. július 20-án és 21-én a bojánai rezidencián.

Öngyilkosság történt? Egy rosszullét után Ljudmila belefulladt a vízbe?

A korábbi autóbalesetéből visszamaradt sérülések vezettek az agyvérzéshez? Vagy valaki segített neki meghalni?

A legmerészebb változat szerint a Szovjetunió titkosszolgálatát állhatott a háttérben. A történet tökéletesnek látszott: a bolgár diktátor egyre önállóbb, egyre különösebb és egyre népszerűbb lánya, aki jogászott, indiai filozófiát olvasott, nemzetközi kulturális birodalmat épített, bolgár nemzeti hagyományokról beszélt, és talán egy napon apja örökébe léphetett volna. Ha valakit a hidegháborús képzelet könnyen a KGB célpontjává tehetett, Ljudmila Zsivkova ilyen ember volt. A jó történet azonban még nem bizonyíték.

Éppen ez teszi különösen érdekessé a halálát. A gyilkosság elmélete könnyen elmesélhető, de nehezen bizonyítható. A természetes halál változata egyszerűbb, ám nem magyaráz meg minden később ismertté vált részletet. Az öngyilkosság mellett vannak tanúvallomások, de ellenük más tanúvallomások szólnak. Még abban sincs teljes egyetértés, mikor találták meg Ljudmilát, hol volt pontosan, mennyi gyógyszert vett be, és életben volt-e még, amikor környezete rátalált. A történelmi nyomozás ezért nem indulhat a gyilkossal.

Előbb meg kell ismernünk az áldozatot. Ki volt az a nő, akinek a halála után néhány órával a bolgár állam már pontos történetet adott a nyilvánosságnak, miközben negyvenöt évvel később sem tudjuk teljes bizonyossággal

rekonstruálni utolsó óráit?

Ahhoz, hogy megértsük 1981. július 21-ét, vissza kell mennünk 1942 nyarára.

HÁTTÉRGYÁR

I. RÉSZ

A DIKTÁTOR LÁNYA

1. Aki öt nappal később lett volna harminckilenc

Ljudmila Todorova Zsivkova 1942. július 26-án született. Bulgária ekkor egészen más ország volt, mint amelynek három évtizeddel később egyik vezetője lett.

A királyság a tengelyhatalmak szövetségese volt, bár a bolgár hadsereg nem vett részt a Szovjetunió elleni német támadásban. Az ország politikai élete egyre inkább a háború szorításába került, miközben a kommunisták illegalitásban működtek. Ljudmila apja, Todor Zsivkov ekkor még távolról sem volt az a mindenható államférfi, akinek képét később Bulgária-szerte hivatalok, iskolák és gyárak falára akasztották. Egy kommunista aktivista volt a sok közül.

A Zsivkov család nem tartozott a régi bolgár elithez. Todor 1911-ben született a Szófia közelében fekvő Pravec faluban, szerény paraszti környezetben. Fiatalon a fővárosba került, nyomdászként dolgozott, és bekapcsolódott a kommunista mozgalomba. Életútjában semmi sem jelezte előre, hogy egyszer több mint három évtizeden át egy egész ország politikai életének

meghatározó alakja lesz. Ljudmila számára azonban már egészen más világ épült.

Amikor 1944 őszén a szovjet hadsereg bevonult Bulgáriába, ő kétéves volt. A hatalom rövid időn belül gyökeresen átalakult. A régi politikai elit jelentős részét félreállították, bebörtönözték vagy kivégezték, a kommunisták pedig fokozatosan felszámolták politikai riválisaikat. 1946-ban megszűnt a monarchia, kikiáltották a népköztársaságot, és megkezdődött az ország szovjet mintájú átalakítása. Ljudmila gyermekkorával párhuzamosan emelkedett apja.

Todor Zsivkov a pártapparátusban épített karriert. Nem tartozott a bolgár kommunizmus nagy emigráns tekintélyeihez, nem rendelkezett Georgi Dimitrov nemzetközi hírnevével, és nem számított különleges ideológusnak sem. Legnagyobb erénye talán éppen az volt, hogy sokáig senki sem tekintette különösebben veszélyes riválisnak. A sztálinista rendszerekben ez olykor életmentő tulajdonságnak bizonyult.

Az 1950-es években Zsivkov fokozatosan előretört. 1954-ben a Bolgár Kommunista Párt első titkára lett. Formálisan még nem ő volt az ország vitathatatlan ura, de hatalma évről évre nőtt. A régebbi pártvezetők

eltűntek mellőle, a személyi kapcsolatok és az apparátus feletti ellenőrzés pedig egyre inkább az ő kezébe került.

Mire Ljudmila felnőtt, apja már Bulgária tényleges vezetője volt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy gyermekei számára automatikusan megnyílt minden ajtó.

A családon belül különösen Ljudmila anyja, Mara Maleeva ügyelt arra, hogy a gyerekek ne egyszerűen a hatalom örököseiként nőjenek fel. Maleeva orvos volt, műveltebb és sok tekintetben kifinomultabb személyiség, mint férje. Kortársai emlékezéseiben gyakran úgy jelenik meg, mint aki családon belül képes volt ellensúlyt képezni Todor Zsivkov politikai világával szemben. Ez Ljudmila későbbi pályájának megértéséhez különösen fontos.

Utólag könnyű úgy tekinteni rá, mint egy kommunista uralkodóház hercegnőjére, aki apja támogatásával szinte akadálytalanul emelkedett a hatalom csúcsára. Ebben van igazság, de önmagában félrevezető. Fiatal korában Ljudmila nem politikusi karrierről álmodott. A történelem, a művészet és a kultúra érdekelte, és hosszú ideig semmi sem utalt arra, hogy valaha a Politikai Bizottság tagja lesz.

Tanult, olvasott, nyelveket sajátított el. A korszak bolgár vezetőinek gyermekei között szokatlanul komoly intellektuális érdeklődést mutatott. Később külföldön is tanult, és olyan kulturális közegekbe jutott el, amelyek lényegesen tágabb horizontot kínáltak, mint a bolgár pártiskolák világa.

A származásából fakadó előnyöket természetesen lehetetlen elválasztani a pályájától. Nem akárki lánya juthatott el olyan könnyen külföldi egyetemekre, találkozhatott államférfiakkal és művészekkel, vagy vehetett részt a nemzetközi kulturális életben. Ljudmila azonban nem elégedett meg azzal, hogy a rendszer első családjának tagjaként élje kényelmes életét.

Saját világot akart. Később éppen ez a törekvés teszi majd nehezzé annak megítélését, hogy egyszerűen a Zsivkov-rendszer egyik legkiváltságosabb alakja volt-e, vagy valóban megpróbálta belülről megváltoztatni azt.

Már a gyermekkorában volt egy fontos sajátosság: a politika számára nem valami távoli, felnőttek által művelt tevékenység volt. Apja barátai, munkatársai, pártvezetők és külföldi vendégek rendszeresen megfordultak körülötte. A hatalom mindennapjait testközelből látta, és olyan természetességgel nőtt bele a kommunista elit

világába, ahogyan más gyermek egy orvos-, tanár- vagy kereskedőcsalád életébe.

Ez egyszerre jelentett kiváltságot és csapdát. Ljudmila egész életében megpróbált önálló személyiségként megjelenni, miközben minden pozíciója mögött ott állt a megkerülhetetlen tény: Todor Zsivkov lánya.

Halála után ez még erősebben meghatározta az emlékezetét. Akik szerették, rendkívüli műveltségű és nyitott reformert láttak benne. Akik gyűlölték a rendszert, a kommunista nepotizmus egyik leglátványosabb példáját. Akik pedig rejtélyes halálára kerestek magyarázatot, gyakran éppen családi helyzetében találták meg a lehetséges motívumot. Ha nem lett volna a diktátor lánya, talán senki sem beszélne KGB-merényletről.

Ha azonban csak a diktátor lánya lett volna, negyvenöt évvel később aligha érdekelné ennyi embert, hogyan halt meg. A kettő közötti különbséget egész életében megpróbálta megteremteni.

2. Bulgária, Moszkva leghűségesebb szövetségese

A kommunista Kelet-Európa térképén Bulgária különleges helyet foglalt el. Lengyelországban időről

időre tömeges társadalmi ellenállás tört ki. Magyarországon 1956-ban forradalom robbant ki. Csehszlovákiában 1968-ban a pártvezetés próbálta megreformálni a rendszert, amire a Varsói Szerződés hadseregeinek bevonulása lett a válasz. Románia Nicolae Ceaușescu vezetésével látványosan hangsúlyozta nemzeti különállását, és több kérdésben nyíltan eltért Moszkvától. Bulgáriában ilyesmi nem történt.

Todor Zsivkov rendszere a szovjet szövetség egyik legmegbízhatóbb pillérévé vált. A bolgár vezetés külpolitikai mozgástere szűk volt, de ezt sokáig nem is igyekezett látványosan tágítani. Zsivkov felismerte, hogy politikai túlélésének egyik garanciája éppen Moszkva bizalma. Hűségéért cserébe stabilitást kapott.

A kapcsolat olyannyira szoros volt, hogy időről időre felmerült Bulgária és a Szovjetunió kapcsolatának még szorosabbra fűzése, sőt valamilyen államszövetségi forma gondolata is. Később sok vita folyt arról, hogy Zsivkov valóban a Szovjetunió egyik tagköztársaságává akarta-e tenni Bulgáriát, vagy inkább taktikai eszközként használta a rendkívüli lojalitás demonstrálását. Akárhogyan is, a szimbolikus üzenet világos volt: a bolgár vezetés nem kívánt olyan önálló utat választani, amely veszélyeztette volna a Kremllel fennálló

kapcsolatot. Ljudmila ebben a politikai rendszerben nőtt fel.

Ha későbbi halálának egyik magyarázata valóban a Moszkvával való konfliktus, akkor először azt kell megérteni, milyen rendkívüli állítás ez. Egy lengyel vagy román vezető esetében a szovjetekkel való összecsapás önmagában nem lett volna meglepő. Todor Zsivkov családjának tagjánál azonban annál inkább. Apja hatalmának egyik alapja éppen a szovjet kapcsolat volt.

A bolgár politikai rendszer belülről sokkal stabilabbnak tűnt, mint több más kelet-európai diktatúra. Nem azért, mert a társadalom mindenben támogatta volna a pártot, hanem mert az ellenállás szervezetlenebb maradt, a politikai elnyomás pedig hatékonyan működött. A Bolgár Kommunista Párt ellenőrizte az államot, a gazdaságot, a sajtót, a kulturális intézményeket és a társadalmi szervezeteket. A rendszer mögött ott állt az állambiztonság.

A bolgár titkosszolgálat, a Dărzsavna szigurnoszt szoros kapcsolatot tartott fenn a szovjet KGB-vel. A hidegháború évtizedeiben több olyan ügy kötődött hozzá, amely később nemzetközi hírhedtséget szerzett. A legismertebb Georgi Markov bolgár emigráns író 1978-as

londoni meggyilkolása lett: a disszidenst egy ricinnel töltött apró lövedékkel támadták meg, amelyet a legendássá vált „esernyős merénylet” során juttattak a testébe.

Egy ilyen állam világában az emberek pontosan tudták, hogy vannak kérdések, amelyeket jobb nem feltenni. Ez majd Ljudmila halálakor is döntő jelentőségű lesz.

1981-ben a bolgár sajtónak nem az volt a feladata, hogy megvizsgálja az ország egyik vezetőjének váratlan halálát. Nem létezett olyan független újságírás, amely orvosokat kereshetett volna meg, szemtanúkat kérdezhetett volna ki, boncolási eredményt követelhetett volna vagy ellentmondásokat tárhatott volna fel.

A sajtó azt közölte, amit az állam közölni akart. Ez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy a hivatalos változat hamis volt.

A diktatúrák történetének egyik fontos csapdája, hogy utólag hajlamosak vagyunk minden hivatalos állítást hazugságnak tekinteni. Pedig az igazság gyakran bonyolultabb. Egy autoriter rendszer olykor valós tényeket közöl, más tényeket elhallgat, bizonyos részleteket átfogalmaz, és olyan keretbe helyezi az

eseményt, amely politikailag megfelel számára.

Ljudmila halálakor pontosan ezt kell majd vizsgálnunk. Az agyvérzés valóban megtörténhetett.

A vízbefúlás is megtörténhetett. A kettő sem feltétlenül zárja ki egymást.

A kérdés az lesz, miért csak az egyik került be a hivatalos történetbe. Ehhez azonban nemcsak a sajtó működését kell értenünk, hanem azt a sajátos családi államot is, amely a hetvenes évek végére Bulgáriában kialakult.

Todor Zsivkov nem egyszerűen pártfőtitkár volt. Hosszú uralma alatt személye körül informális hatalmi hálózat jött létre. Hűséges munkatársak, régi ismerősök, családi kapcsolatok és politikai kliensek szövevénye tartotta össze a rendszert. A hivatalos marxista-leninista retorika mögött egyre inkább olyan mechanizmusok működtek, amelyek sok tekintetben emlékeztettek a hagyományos patrónus-kliens rendszerekre. Ebben a világban különösen érzékeny kérdéssé vált a család.

A kommunista ideológia elvileg elutasította az örökletes hatalmat. Nem létezhetett dinasztia, mert a párt vezetőit elméletileg politikai képességeik és a

munkásosztály iránti elkötelezettségük emelte pozíciójukba.

A gyakorlatban azonban Kelet-Európa vezetőinek családjai gyakran élveztek különleges előnyöket. A kérdés az volt, meddig lehetett ezt elvinni.

Ljudmila felemelkedése azért keltett feltűnést, mert nem elégedett meg reprezentatív szereppel. Nem egyszerűen külföldi delegációk mellett jelent meg vagy jótékonysági rendezvényeket nyitott meg. Valódi politikai hatalmat kapott. Miniszteri rang.

Központi bizottsági tagság. Politikai Bizottság.

Az 1970-es évek végére az ország kulturális életében alig lehetett komoly döntést hozni nélküle. Ez már más kategória volt.

A kommunista Bulgária ekkor sajátos paradoxonba került. Miközben hivatalosan a munkások és parasztok államaként határozta meg magát, az ország vezetőjének lánya olyan sebességgel emelkedett a politikai hierarchiában, amelyet apja pozíciója nélkül nehéz elképzelni.

Ebből született a „vörös hercegnő” képe. A kifejezés egyszerre volt találó és igazságtalan.

Találó, mert Ljudmila valóban olyan kiváltságokat élvezett, amelyekhez átlagos bolgár állampolgár nem juthatott hozzá. Igazságtalan, mert hajlamos elfedni mindazt, amit saját elképzeléseivel, munkájával és személyiségével tett hozzá pályájához.

Éppen ezért történetének egyik legfontosabb kérdése nem az, hogy apja segítette-e. Természetesen segítette.

A valódi kérdés az, hogy mihez kezdett azzal a hatalommal, amelyet apjától kapott. Erre a válasz már sokkal különösebb.

3. Mara Maleeva - az anya, aki fékezte a dinasztiát

Todor Zsivkov hosszú politikai pályájának egyik kevésbé ismert, mégis meghatározó alakja a felesége volt. Mara Maleeva nem csupán a pártvezető hitvese. Orvosként önálló hivatással rendelkezett, és olyan műveltséget hozott a családba, amely később különösen Ljudmila életében vált fontossá. A családot ismerők visszaemlékezéseiben gyakran ő jelenik meg a józanabb, fegyelmezettebb és kulturálisan érzékenyebb szülőként.

Férje politikai karrierjét támogatta, de nem feltétlenül kívánta, hogy gyermekei automatikusan annak haszonélvezőivé váljanak. Ez különös feszültséget

teremtett.

A Zsivkov család az ötvenes és hatvanas években egyre magasabbra került a bolgár társadalmi hierarchiában. A biztonsági szolgálat védelme, rezidenciák, gépkocsik, külföldi utazások és a hatalmi elit mindennapi közelsége fokozatosan elválasztotta őket az átlagos bolgárok életétől.

Maleeva mégis igyekezett fenntartani annak látszatát és részben valóságát, hogy gyermekei saját teljesítményük révén boldoguljanak. Ljudmila esetében ez különösen fontos volt.

A fiatal nő érdeklődése egyre inkább a történelem és a művészet felé fordult. Nem tűnt természetes politikai tehetségnek, nem rajongott a pártgyűlésekért, és kezdetben semmi sem mutatott arra, hogy egyszer majd apja mellett ül a bolgár kommunista hatalom legszűkebb vezető testületében. Tanulmányaihoz viszont komolyan viszonyult.

A Szófia Egyetemen történelmet tanult, később művészettörténeti és történeti kutatásokat folytatott. Érdekelte a Balkán múltja, az oszmán korszak, a bolgár nemzeti mozgalom és a kultúra szerepe az állami identitás kialakulásában.

Ezek a témák első pillantásra aligha tűnnek veszélyesnek. A későbbi történet szempontjából azonban rendkívül fontosak.

A korai kommunista korszak hivatalos történelemszemlélete erősen osztályalapú volt. A múlt eseményeit a marxizmus sémáján keresztül értelmezték, a nemzeti hagyományokat pedig csak addig emelték be a hivatalos kánonba, ameddig össze lehetett őket egyeztetni a szocialista rendszer legitimációjával. Ljudmila ennél tágabb kulturális térben gondolkodott.

Későbbi politikájában a bolgár nemzeti múlt olyan elemei is előtérbe kerültek, amelyek nem feltétlenül kapcsolódtak közvetlenül a kommunista mozgalomhoz. Trák régészet, középkori bolgár államiság, ortodox művészet, nemzeti kultúra és nemzetközi kulturális kapcsolatok kaptak új hangsúlyt.

A folyamat gyökerei részben már fiatal történészi érdeklődésében felismerhetők. Mara Maleeva számára mindez még nem jelentett politikai karriert.

A családi emlékezet szerint inkább óvta gyermekeit attól, hogy túlságosan közvetlenül kapcsolódjanak a hatalomhoz. A kommunista rendszer vezetőinek családjában ez ritka önkorlátozásnak számított. Maleeva

nyilvánvalóan tudta, hogy férje hatalma egyszer véget érhet, és talán azt is érzékelte, milyen könnyen válhat egy politikai dinasztia a rendszer elleni indulatok jelképévé.

1971-ben azonban Mara Maleeva meghalt. Halála családi tragédia volt, de Ljudmila pályáján politikai fordulóponttá is vált.

Eltűnt az a személy, aki a családon belül a legerősebben ellenezte, hogy Todor Zsivkov gyermekei közvetlen politikai szerepet vállaljanak. Az apa és lánya kapcsolata ezt követően láthatóan szorosabbá vált. A következő években Ljudmila karrierje elképesztő sebességre kapcsol.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy anyja halála után Todor Zsivkov egyszerűen kinevezte volna örökösének. A folyamat fokozatosabb volt, és eleinte kulturális területen zajlott. Ljudmila olyan terepet kapott, amely kívülről kevésbé tűnt politikailag veszélyesnek, mint a gazdaság, a hadsereg vagy a pártszervezet. A kultúra azonban egy kommunista államban sohasem volt pusztán kultúra.

A könyvkiadás, a film, a színház, az oktatás, a történetírás, a múzeumok, a külföldi kulturális

kapcsolatok és az állami reprezentáció mind közvetlen politikai jelentőséggel bírtak. Aki ezt a területet irányította, az nemcsak kiállításokról döntött, hanem arról is, hogyan mutassa be az ország önmagát saját polgárainak és a világnak. Ljudmila éppen ezt kezdte felismerni.

Az 1970-es évek Bulgáriája gazdaságilag nem versenyezhetett a nagy nyugati államokkal, és még a szocialista táboron belül sem tartozott a legnagyobb országok közé. Politikai súlya korlátozott volt, hadereje a Varsói Szerződés részeként működött, külpolitikáját pedig Moszkvához igazította. Kultúrában azonban lehetett nagyot álmodni.

Ljudmila egyre inkább olyan ország képét kezdte kialakítani, amelynek története több mint ezer évre nyúlik vissza, amely a Kelet és Nyugat közötti kulturális találkozás helyszíne, és amely saját múltjának bemutatásával önálló nemzetközi tekintélyt szerezhet. Ez már több volt hagyományos kommunista kultúrpolitikánál.

És egyre kevésbé hasonlított arra, amit Moszkvában megszoktak. A változás azonban még nem ideológiai lázadással kezdődött.

Hanem egy balesettel. 1973 őszén Ljudmila Zsivkova autója súlyos karambolt szenvedett.

Túlélte. Akik ismerték, később mégis gyakran úgy beszéltek erről az eseményről, mintha valami véget ért volna azon az úton, és valaki más tért volna vissza helyette.

Az addig ambiciózus, művelt és politikailag egyre aktívabb nő ettől kezdve olyan világ felé fordult, amelynek alig volt helye egy marxista-leninista államban. Keleti filozófia, jóga, meditáció, misztika, spirituális fejlődés és az emberi tudat átalakításának gondolata kezdte foglalkoztatni.

A kommunista vezető lánya keresni kezdett valamit, amiről a kommunista ideológia azt állította, hogy nem létezik. A történet igazán különös része ezzel kezdődött.

4. Oxfordból a Politbüro felé

Ljudmila Zsivkova pályája azért különösen érdekes, mert első szakaszában semmi sem utalt arra, hogy egyszer a bolgár kommunista hatalom legbelső körébe kerül. Sokkal inkább egy olyan fiatal nő képét mutatta, aki a történelem, a művészet és a kultúra iránt érdeklődött, és a politikát nem önmagában, hanem

kulturális eszközökön keresztül próbálta megérteni.

A Szófia Egyetemen történelmet tanult, majd érdeklődése egyre inkább a művészettörténet és a bolgár kulturális örökség felé fordult. Nem a klasszikus pártkarriert választotta. Nem ifjúsági szervezeteken, üzemi pártbizottságokon és apparátusi posztokon keresztül kapaszkodott felfelé, hanem tudományos és kulturális intézményekben épített kapcsolatokat. Természetesen mindehhez hatalmas előnyt jelentett a neve.

A Zsivkov név ajtókat nyitott. Lehetővé tette a külföldi tanulmányokat, találkozókat, könyvekhez és személyekhez való hozzáférést, amelyekhez egy átlagos bolgár történész nem jutott volna hozzá. Ezt nem lehet elválasztani későbbi pályájától. Ugyanakkor az sem igaz, hogy kizárólag apja hatalma miatt lett kulturális politikus. Ljudmila komolyan dolgozott azon, hogy saját szakmai identitást alakítson ki.

Különösen fontos állomás volt oxfordi tartózkodása. A nyugati egyetemi világ jelentősen különbözött attól a szellemi környezettől, amelyhez a keleti blokk történészei hozzászótkak. A forráskritika, az eszmetörténet és a kulturális összefüggések jóval

nagyobb szerepet kaptak, mint a szigorúan marxista történelmi értelmezésekben.

Ljudmila nem vált ettől nyugati liberálissá. Nem szakított a rendszerrel, és nem lett belőle disszidens. Sokkal érdekesebb folyamat ment végbe: elkezdett olyan fogalmakban gondolkodni, amelyeket később megpróbált a szocialista állam nyelvére lefordítani. Kultúra mint nemzeti erőforrás.

Művészet mint személyiségformáló eszköz. Történelmi múlt mint legitimáció.

Nemzetközi kulturális kapcsolatok mint külpolitikai eszköz. Ezek a gondolatok később egész politikájának alapját adták.

A bolgár kommunista rendszer számára ez kezdetben kényelmes volt. A kultúrpolitika nem tűnt olyan területnek, amely közvetlenül veszélyeztethette volna a hatalmi egyensúlyt. Nem hadsereg, nem gazdaság, nem belügy, nem pártszervezet. Csakhogy a kultúra irányítása sokkal több hatalmat adott, mint első pillantásra látszott.

A könyvkiadás, a történetírás, a múzeumok, a műemlékvédelem, a film, a színház, az oktatás, a nemzetközi fesztiválok és az állami reprezentáció mind

egy-egy darabját jelentették annak a képnek, amelyet Bulgária önmagáról és a külvilágról kialakított.

Aki ezt a rendszert uralta, az részben az ország önképét is uralta. Ljudmila ezt nagyon hamar felismerte.

Miközben más kommunista vezetők a gazdasági tervek számairól vagy a pártfegyelemről beszéltek, ő egyre többet foglalkozott civilizációval, örökséggel, világkultúrával és az ember szellemi fejlődésével. Ezek a fogalmak eleinte még belefértek a rendszer nyelvébe. Később egyre kevésbé.

Az 1970-es évek elején azonban Ljudmila még nem számított politikai különccnek. Inkább olyan fiatal, művelt káderként tekintettek rá, aki új szint vihet a kulturális életbe. Apja számára pedig különösen alkalmasnak tűnhetett arra, hogy modernizálja a rendszer egyik leglátványosabb területét. A nemzetközi kulturális diplomácia ráadásul politikailag is hasznos volt.

Bulgária gazdasági és katonai súlya korlátozott maradt, kulturális programokon keresztül azonban jóval nagyobb láthatóságot szerezhette. Egy kiállítás Párizsban, egy régészeti bemutató Indiában vagy egy nemzetközi gyermekfesztivál egyszerre szolgálhatta a nemzeti büszkeséget és a szocialista állam

propagandáját. Ljudmila ebben a kettős szerepben érezte magát egyre otthonosabban.

Nem csupán végrehajtotta a rendszer kultúrpolitikáját. Át akarta alakítani.

Ez azonban még mindig csak az út eleje volt. Az igazi fordulat 1971 után következett be.

Anyja halála után egyre közelebb került apjához, és Todor Zsivkov fokozatosan egyre nagyobb felelősséget bízott rá. A kulturális szférában szerzett tapasztalatai rövidesen politikai ranggá alakultak.

A következő években Ljudmila olyan sebességgel emelkedett, amelyre a bolgár párt történetében alig akadt példa. Ekkor kezdett megszületni a „vörös hercegnő” képe.

5. A villámkarrier

A hetvenes évek elején Ljudmila Zsivkova még elsősorban történészként és kulturális szakemberként volt ismert. Az évtized végére a Bolgár Kommunista Párt legfelső vezetésének tagja lett. A két állapot között meglepően kevés idő telt el. Előbb a kulturális intézményrendszerben kapott egyre fontosabb feladatokat. Később a művészeti és kulturális bizottság

vezetője lett, majd miniszteri rangot szerzett. Felelőssége fokozatosan kiterjedt a kulturális diplomáciára, az oktatás egy részére, a nemzetközi rendezvényekre és az ország kulturális reprezentációjára. Nem egyszerűen művelődési miniszter volt. A rendszerben létrehozott intézményi struktúra sokkal szélesebb hatáskört biztosított számára, mint amilyenel egy hagyományos tárcavezető rendelkezett volna. Számos terület közvetlenül hozzá futott be, és személyes kapcsolatrendszere is egyre gyorsabban bővült.

A kulturális élet szereplői hamar megértették, hogy Ljudmila kegye sokat jelenthet. Aki támogatását élvezte, könnyebben jutott kiállításához, külföldi úthoz, ösztöndíjhoz vagy publikációs lehetőséghez. Aki viszont szembekerült vele, komoly akadályokkal találkozhatott. Ez nem különbözött alapvetően a kommunista rendszer más területein működő patronázstól. A különbség inkább Ljudmila stílusában volt. Szeretett személyesen találkozni művészekkel, írókkal és tudósokkal. Nem kizárólag hivatalos jelentésekből tájékozódott, hanem beszélgetésekből is. Körülötte fokozatosan kialakult egy olyan értelmiségi közeg, amelynek tagjai nem feltétlenül voltak klasszikus pártkáderek.

Ez egyszerre tette népszerűvé és gyanússá. A bolgár kulturális életben sokan úgy érezték, hogy Ljudmila alatt valamivel több levegőhöz jutottak. Mások éppen ellenkezőleg: úgy vélték, hogy egy új elit alakul ki körülötte, amely ugyanolyan kiváltságos, mint a régi, csak kifinomultabb nyelven beszél. A kritikusok szemében Ljudmila nem reformer volt, hanem egy kommunista dinasztia örököse, aki saját udvart épített magának. Mindkét nézőpontban volt igazság. Karrierjét apja nélkül elképzelni sem lehetett. De az is kétségtelen, hogy hatalmával nem kizárólag saját pozícióját erősítette. Nagyszabású kulturális programokat indított, nemzetközi kapcsolatokat épített és olyan projekteket támogatott, amelyek valóban túlmutattak a hétköznapi propagandán.

A politikai hierarchiában közben tovább emelkedett. A Központi Bizottság tagja lett. Később bekerült a Politikai Bizottságba. Ez volt az a pont, ahol már nem lehetett egyszerű kulturális szakemberként tekinteni rá. A Politikai Bizottság a rendszer valódi hatalmi központja volt. Itt születtek a legfontosabb politikai döntések, itt dőlt el a gazdaság, a külpolitika, a személyi kérdések és a párt működésének iránya. Ljudmila ezzel bekerült abba a körbe, amely Bulgáriát irányította. Életkora különösen feltűnővé tette a helyzetét. Miközben a kommunista

vezető testületeket rendszerint idősebb férfiak uralták, Ljudmila harmincas éveiben járó nőként jelent meg közöttük. Nemcsak fiatalabb volt szinte mindenkinél, hanem teljesen más nyelvet is beszélt.

A többiek termelési mutatókról, ötéves tervekről és pártfegyelemről beszéltek. Ő világkultúráról, esztétikai nevelésről és harmonikus személyiségről. Ez akár színes különbségként is elkönnyvelhető lett volna. Csakhogy Ljudmilának hatalma volt. Ez változtatott meg mindent. A hetvenes évek végén egyre több külföldi megfigyelő kezdett találgatni arról, vajon Todor Zsivkov saját utódját neveli-e lányából. A kérdés Bulgáriában különösen érzékeny volt. A kommunista ideológia elvileg kizárta a dinasztikus öröklést. Egy pártfőtitkár nem hagyhatta egyszerűen gyermekére az ország vezetését. A gyakorlat azonban bonyolultabb volt. Észak-Koreában már kialakult az örökletes kommunista hatalom modellje. Romániában Nicolae Ceaușescu családtagjai egyre fontosabb politikai pozíciókat kaptak. A keleti blokk vezetőinek gyermekei általában kivételes életet éltek, még ha közvetlen hatalomátadásra ritkán is került sor.

Ljudmila helyzete azonban túlment a pusztán kiváltságon. Valódi politikai pozíciókat kapott. Nemzetközi ismertséget szerzett. Saját támogatói köre

alakult ki. És ami talán a legfontosabb: apja láthatóan bízott benne. Ez azonban még nem bizonyítja, hogy Todor Zsivkov valóban utódjának szánta. A későbbi emlékezet hajlamos minden gyorsan emelkedő politikust trónörökösként ábrázolni, különösen akkor, ha idő előtt meghal. Ljudmila esetében a halál utáni legendák még inkább felerősítették ezt a képet. Ha valóban ő lett volna apja kijelölt utódja, akkor halála politikai értelemben is sokkal nagyobb jelentőségű. Ha viszont csupán a kulturális szférában kapott különleges szerepet, akkor az utódlási történet jelentős része későbbi spekuláció.

A könyv végén erre a kérdésre is vissza kell majd térnünk. Egyelőre azonban annyi biztos, hogy 1980 körül Ljudmila Zsivkova már nem egyszerűen a pártfőtitkár lánya volt. Saját hatalmi tényezővé vált. És minden hatalmi tényezőnek vannak barátai. Meg ellenfelei.

6. Mila péntekjei

A hatalomnak mindig vannak hivatalos és informális terei. A hivatalos terek jól láthatók. Pártkongresszusok. Bizottsági ülések. Minisztériumok. Politikai Bizottság. Jegyzőkönyvek, határozatok és protokollok. Az informális hatalom sokkal érdekesebb. Ott nincsenek mindig jegyzőkönyvek. Nem feltétlenül tudjuk, pontosan miről

beszéltek, kiknek a véleménye számított, vagy mikor született meg egy-egy döntés gondolata. Ljudmila Zsivkova környezetében ilyen informális térként váltak híressé azok az összejövetelek, amelyeket később „Mila péntekjeiként” emlegettek. A név önmagában sokat elárul. Nem „Zsivkova elvtársnő fogadásai” voltak. Hanem Mila péntekjei.

A megszólítás személyességet sugallt, és azt a képet erősítette, hogy körülötte olyan közeg alakult ki, amely kevésbé merev, mint a pártvezetés hivatalos világa. Írók, költők, művészek, történészek, régészek és kulturális vezetők fordultak meg ezeken a találkozókön. A beszélgetések témája széles volt: irodalom, történelem, képzőművészet, nemzetközi kulturális kapcsolatok, keleti filozófia és természetesen politika is. Ljudmila szeretett beszélgetni. Ez fontos különbség volt apjához képest. Todor Zsivkov politikai ösztönei kiválóak voltak, de nem intellektuális tekintélyével építette hatalmát. Ljudmila viszont tudatosan olyan emberekkel vette körül magát, akiknek műveltségét értékelte.

A pénteki körök ezért sokak szemében valódi szellemi műhellyé váltak. Itt szabadabban lehetett beszélni, mint egy hivatalos pártülésen. Legalábbis bizonyos határok között. A határokat azonban nem szabad elfelejteni.

Senki sem beszélhetett úgy, mintha egy nyugati szalonban ülne. A rendszer alapjait nem lehetett nyíltan megkérdőjelezni, és a résztvevők pontosan tudták, kinek a társaságában vannak. A diktátor lánya még akkor is a diktátor lánya maradt, amikor indiai filozófiáról beszélt. Ez adja Mila péntekjeinek kettősségét. Az egyik oldalról valóban nyitottabb szellemi közeg volt. A másiktól egy kiváltságos elit találkozóhelye. A résztvevők közül többen később úgy emlékeztek vissza Ljudmilára, mint aki őszintén kíváncsi volt véleményükre. Mások szerint viszont a pénteki találkozók inkább udvari rituálék voltak, ahol mindenki tudta, hogy jó kapcsolatot ápolni vele politikai és szakmai előnyökkel járhat.

A két értelmezés nem feltétlenül zárja ki egymást. Egy autoriter rendszerben a szellemi közelség és a patrónusi kapcsolat gyakran összefonódik. Ljudmila valóban támogathatott valakit azért, mert értékes művésznek vagy tudósnak tartotta. Az illető ugyanakkor pontosan tudhatta, hogy támogatása politikai védelem is. A kör egyik érdekes alakja Bogomil Rajnov volt. Rajnov íróként, művészettörténészként és kulturális szereplőként is jelentős befolyást szerzett. Később különösen fontos lesz Ljudmila spirituális érdeklődésének történetében, mert a Roerich család tanításaihoz és a keleti filozófiákhoz

vezető utak egyik közvetítőjeként emlegették. Mellette más írók és költők is közel kerültek hozzá.

Ljubomir Levcsev például a bolgár irodalmi élet meghatározó alakja lett, és Ljudmila kulturális körének egyik ismert szereplőjeként maradt meg az emlékezetben. Az ilyen kapcsolatok azonban hamar ellenérzéseket szültek. Aki nem tartozott a körhöz, könnyen úgy érezhette, hogy egy új kulturális arisztokrácia épül. A kommunista rendszer hivatalosan az osztálykülönbségek felszámolásáról beszélt, miközben a valóságban saját elitje egyre látványosabban különült el a társadalom többi részétől. Rezidenciák. Külföldi utak. Nyugati áruk. Különleges kapcsolatok. Zárt kulturális társaságok. Mila péntekjei ezért jelképpé váltak. Támogatói szerint azt bizonyították, hogy Ljudmila képes volt értelmiségiekkel párbeszédet folytatni.

Bíráloi szerint azt mutatták meg, hogyan működik egy kommunista udvar. Maga Ljudmila valószínűleg nem így gondolkodott. Számára ezek a találkozók inkább eszmecserék lehettek. Olyan emberek társaságát kereste, akik másként beszéltek, mint a pártapparátus öregedő funkcionáriusai. Ez azonban fokozatosan távolíthatta is tőlük. A kulturális elit és a pártelit nem

volt ugyanaz. Az egyik csoportban érdekesnek számított, ha valaki szokatlan gondolatokat hozott. A másikban veszélyesnek. A hetvenes évek végére Ljudmila egyre inkább olyan nyelvet kezdett használni, amelyet hívei inspirálónak, ellenfelei pedig zavarosnak vagy ideológiailag gyanúsak tartottak.

Harmonikus személyiség. Egyetemes kultúra. Szellemi fejlődés. Szépség. Tudat. A marxizmus klasszikus szótárában ezek nem voltak központi fogalmak. Ljudmila azonban egyre inkább ezek köré szervezte gondolkodását. A pénteki beszélgetésekből lassan kulturális program lett. A kulturális programból pedig politikai irány. Így alakult ki az a kör, amelyet hívei műhelyként, ellenfelei udvarként láttak.

7. A hercegnő udvara

Minden gyorsan felemelkedő politikus körül kialakul egy csoport. Vannak benne régi barátok. Vannak szakemberek. Vannak őszinte hívek. És vannak olyanok is, akik egyszerűen felismerik, hol összpontosul a hatalom. Ljudmila Zsivkova környezete sem volt kivétel. Az 1970-es évek második felére olyan kulturális és politikai hálózat alakult ki körülötte, amely már önmagában is jelentős erőt képviselt. Ez nem formális

frakció volt. Nem létezett „Zsivkova-párt”. A rendszerben ilyesmi eleve veszélyes lett volna. Mégis egyre többen kötötték szakmai és politikai jövőjüket hozzá. Különösen a kulturális intézmények vezetői, művészek, írók és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező értelmiségiek.

Ljudmila szokatlanul széles patronázsi rendszerrel rendelkezett. Ez részben kulturális programjainak méretéből következett. A nagyszabású nemzetközi kiállítások, ünnepségek, konferenciák és fesztiválok hatalmas állami forrásokat mozgattak meg. Intézmények, minisztériumok és kulturális szervezetek egész sora dolgozott rajtuk. Aki Ljudmila bizalmát élvezte, valódi lehetőségeket kapott. Aki viszont a programokat pazarlásnak vagy ideológiai különcködésnek tartotta, egyre nehezebben tudta nyíltan kifejezni ellenérzéseit. A pártelitben pedig akadtak ilyen emberek. Nem feltétlenül azért, mert ellenezték a kultúrát. Sokkal inkább azért, mert nem értették, miért kell ennyi pénzt költeni nemzetközi kiállításokra, egzotikus kulturális kapcsolatokra és grandiózus jubileumi rendezvényekre.

Másokat egyszerűen irritált Ljudmila stílusa. A kommunista pártvezetés tagjainak hagyományos nyelve egyszerűbb volt. Gazdasági teljesítmény, munkafegyelem, szocialista hazafiság,

internacionalizmus. Ljudmila viszont mind gyakrabban beszélt olyan fogalmakról, amelyek idegenül hangzottak a pártüléseken. És közben egyre nagyobb politikai rangja lett. Ez veszélyes kombináció lehetett. A különtség önmagában elviselhető. A hatalom önmagában megszokott. A különtség és a hatalom együtt már bizonytalanságot kelt. Környezetének egyik legfontosabb szereplője Emil Alekszandrov volt, aki éveken át közvetlen közélről dolgozott vele a kulturális bizottság nemzetközi tevékenységében.

Az ő későbbi visszaemlékezései azért lesznek különösen érdekesek, mert nemcsak Ljudmila munkamódszeréről beszélnek, hanem életének utolsó szakaszáról is. Alekszandrov több évvel a rendszer bukása után arról írt, hogy Ljudmila úgy érezte, bizonyos „erők” egyre intenzívebben dolgoznak ellene. Ez a szó később sokat fog jelenteni. „Erők.” Nem személyek. Nem intézmények. Nem Moszkva. Nem KGB. Csak „erők”. Az ilyen homályos kifejezések különösen könnyen válnak összeesküvés-elméletek alapjává. Mégsem lehet egyszerűen félresöpörni őket. Ha egy rendszer vezető politikusa valóban úgy érezte, hogy valakik akadályozzák vagy támadják, annak lehetett valós politikai háttere.

A kérdés az, hogy pontosan mi. Belső pártellenfelek? Konzervatív kulturális vezetők? A biztonsági apparátus? Szovjet politikai körök? Vagy egyszerűen azok a bürokratikus érdekcsoportok, amelyek minden nagyszabású reformmal szemben ellenállást tanúsítanak? A történet későbbi változatai hajlamosak voltak azonnal Moszkvára mutatni. A bizonyítékok ennél jóval bizonytalanabbak. Ljudmila környezetében mindenesetre egyre erősebben érezhetővé vált az a meggyőződés, hogy küldetése van. Nem egyszerűen kulturális programokat hajtott végre. Egy új embereszményt akart megfogalmazni. Egy új bolgár kulturális identitást akart kialakítani. Egy olyan szocialista modernitást képzelt el, amelyben a nemzeti múlt, a világkultúra és a spirituális fejlődés egyszerre kap helyet.

Ezt követői inspirálónak tartották. Ellenfelei grandiózusnak. Voltak, akik egyenesen messianisztikusnak. Az udvar pedig egyre inkább visszaigazolta, hogy Ljudmila különleges ember. Ez minden hatalmi rendszerben veszélyes jelenség. A vezető könnyen elveszítheti kapcsolatát a kritikával. A környezet tagjai pedig megtanulhatják, hogy a lelkesedés kifizetődőbb, mint az ellenvélemény. Ljudmila esetében azonban nem egyszerű személyi kultusz alakult ki. Valódi

kulturális teljesítmények is megszülettek. Kiállítások. Nemzetközi rendezvények. Régészeti programok. Kulturális intézmények. Gyermekprogramok. Külföldi kapcsolatok. A kérdés ezért megint nem fekete-fehér.

Udvar épült köré. De az udvar közben dolgozott is. Ez teszi Ljudmila Zsivkova alakját nehezen besorolhatóvá. Nem volt disszidens. Nem volt liberális demokrata. Nem volt a kommunizmus ellenfele. Sőt, a rendszer egyik legmagasabb rangú vezetője volt. Mégis olyan irányba próbálta tágitani a kommunista kultúrpolitikát, amely időnként már szokatlanul messz került a hivatalos ideológia száraz materializmusától. És ebben hamarosan döntő szerepet kapott egy esemény. 1973 novemberében Ljudmila Zsivkova autója súlyos balesetet szenvedett. Az orvosok megmentették az életét. Környezete azonban később úgy emlékezett, hogy a baleset után már nem ugyanaz az ember tért vissza közéjük.

Ettől kezdve nemcsak kultúráról beszélt. Hanem a tudat átalakításáról is. Nemcsak szépségről. Hanem belső tökéletesedésről. Nemcsak történelemről. Hanem az emberiség spirituális fejlődéséről. A kommunista Bulgária egyik legmagasabb vezetője fokozatosan olyan világba lépett át, amelyet saját rendszerének ideológiája babonának vagy idealizmusnak minősített volna. A

következő években ez a különös kettősség vált Ljudmila Zsivkova személyiségének egyik legfontosabb vonásává. És talán halála legendájának egyik forrásává is.

8. 1973. november 12.

1973. november 12-e Ljudmila Zsivkova életében olyan választóvonalnak bizonyult, amelyhez később szinte minden életrajzírója visszatért. Aznap súlyos autóbalesetet szenvedett, amelynek következményei nemcsak fizikailag viselték meg, hanem a környezetében élők emlékezete szerint személyiségét, életmódját és gondolkodását is megváltoztatták. A baleset részleteiről később többféle változat terjedt, de abban a legtöbb beszámoló egyetértett, hogy komoly koponyasérülést szenvedett, állapota egy ideig életveszélyes volt, és hosszabb gyógyulásra volt szüksége.

A történet későbbi, misztikus magyarázataiban a baleset gyakran valóságos beavatási eseménnyé alakult. Egyes visszaemlékezések azt sugallták, hogy Ljudmila a halál közelségének megtapasztalása után fordult a keleti filozófiák, a jóga és a spirituális tanítások felé. Ezt a képet azonban óvatosan kell kezelni. Az emberi élet ritkán változik meg egyetlen pillanatban, és nincs okunk feltételezni, hogy minden későbbi érdeklődése

közvetlenül az autóbalesetből következett. Az viszont valószínűnek látszik, hogy a súlyos sérülés felgyorsított egy már korábban megindult intellektuális folyamatot, és egyre nagyobb jelentőséget adott számára a test, a tudat, az önfegyelem és a belső fejlődés kérdéseinek.

A baleset egészségügyi következményei a halál rejtélyének vizsgálatakor különösen fontosak. A későbbi hivatalos magyarázat agyvérzést jelölt meg a halál központi okaként, és több szerző kapcsolatot keresett az 1973-as koponyasérülés és az 1981-es végzetes rosszullét között. Ez orvosi szempontból önmagában nem bizonyít semmit, de nem is hagyható figyelmen kívül. Ha Ljudmila valóban tartós neurológiai következményekkel élt együtt, akkor a természetes halál lehetősége sokkal komolyabban mérlegelendő, mint ahogyan az összeesküvés-elméletek hívei később gyakran tették.

A gyógyulás során intenzív orvosi kezelésben részesült. A források gyógyszerekről, fájdalomról, gyengeségről és elhúzódó rehabilitációról beszélnek. A későbbi években azonban egyre kevésbé elégedett meg a hagyományos orvoslás módszereivel. Érdeklődni kezdett olyan életmódok és szellemi gyakorlatok iránt, amelyekben a test és a tudat egységét hangsúlyozták. Ebben a korban a jóga és az indiai filozófia a keleti

blokkban nem volt teljesen ismeretlen, de magas rangú pártvezető nyílt érdeklődése irántuk mindenképpen szokatlannak számított.

A baleset utáni változást környezetének tagjai eltérően értelmezték. Voltak, akik nagyobb fegyelmet, koncentrációt és szellemi elmélyülést láttak benne. Mások szerint egyre szélsőségesebbé vált önmagával szemben, túl keveset evett, túl sokat dolgozott, és olyan terhelést vállalt, amelyet szervezete nem bírt el. A két kép nem zárja ki egymást. A rendkívüli önfegyelem kívülről erőnek tűnhet, miközben belülről fokozatos fizikai kimerüléshez vezethet.

Ljudmila politikai karrierje közben nem lassult. A baleset után nem vonult vissza, sőt a következő években még nagyobb feladatokat vállalt. Ez önmagában figyelemre méltó, de a halál szempontjából újabb kérdést vet fel: mennyiben volt valóban felépült, és mennyiben élt együtt olyan sérülésekkel, amelyekről a nyilvánosság keveset tudott? A kor kommunista vezetőinek egészségi állapota rendszerint államtitoknak számított, ezért a hivatalos életrajzokból aligha rekonstruálható pontosan, milyen problémákkal küzdött.

Ezzel a bizonytalansággal együtt kell majd értelmezni az 1981-es orvosi közleményt is. Ha a balesetnek valóban voltak tartós következményei, az agyvérzés magyarázata nem eleve valószínűtlen. Ha viszont a későbbi patológusi beszámolók a fulladást jelölik meg közvetlen halálokként, akkor a két eseményt egy közös folyamat részeként kell vizsgálni, nem egymást kizáró verziókként.

Az 1973-as baleset ezért két külön történetben is kulcsszerepet játszik. Az egyik Ljudmila szellemi átalakulásáról szól, a másik nyolc évvel későbbi halálának lehetséges egészségügyi hátteréről. A két szál később újra találkozik, mert az egyre szigorúbb életmód, a folyamatos munkaterhelés és a korábbi sérülések együtt olyan képet rajzolnak ki, amelyben a fizikai összeomlás lehetősége ugyanúgy jelen van, mint a politikai összeesküvés későbbi legendája.

9. A kommunista, aki jógázni kezdett

A hetvenes évek második felében Ljudmila Zsivkova egyre intenzívebben fordult a keleti filozófiák felé. Jóga, meditáció, indiai vallási és filozófiai hagyományok, valamint különböző teozófiai és ezoterikus irányzatok jelentek meg érdeklődésében. Ez nem magánéleti különbség maradt, mert fokozatosan kulturális

programjának fogalomkészletébe is beépült.

A marxista-leninista ideológia hivatalosan materialista világképet vallott. A vallást történelmileg meghaladandó jelenségként értelmezte, a misztikát és az okkultizmust pedig rendszerint tudománytalannak vagy reakciónak minősítette. Ehhez képest Ljudmila olyan kifejezéseket használt, mint szellemi fejlődés, belső harmónia, tudat, szépség és az ember egyetemes kiteljesedése. A fogalmakat nem feltétlenül vallási értelemben alkalmazta, de annyira távol álltak a párt hagyományos nyelvétől, hogy környezetének egy része gyanakvással figyelte őket.

A különbség azonban nem egyszerűen ideológiai volt. Ljudmila számára a kultúra egyre kevésbé jelentett pusztán művészeti intézményeket vagy állami propagandát. Olyan eszközt látott benne, amely képes formálni az emberi személyiséget. A „harmonikusan fejlett személyiség” gondolata ebből a törekvésből született, és bár a kifejezést igyekezett szocialista fogalmak közé illeszteni, tartalma sokszor jóval tágabb volt a hagyományos marxista neveléseszményénél.

Veneta Ivanova kutatása ezt a különös jelenséget a késő szocialista Bulgária „okkult arcaként” vizsgálja. A

kifejezés nem azt jelenti, hogy Zsivkova titkos mágikus gyakorlatokkal foglalkozott volna, hanem azt, hogy olyan szellemi hagyományokból merített, amelyeket a hivatalos ideológia nehezen tudott befogadni. Különösen a teozófia, a Roerich-féle „Élő Etika” és az indiai kulturális hagyományok jelentettek számára inspirációt.

Ljudmila nem hagyta el a kommunista rendszert, és nem kérdőjelezte meg nyilvánosan annak politikai alapjait. Éppen ez teszi érdeklődését különlegessé. Nem kívülről támadta a marxizmust, hanem megpróbált olyan gondolatokat beépíteni a szocialista kultúrpolitikába, amelyek eredete gyakran teljesen más szellemi közeghez tartozott. Saját szövegeiben a világkultúra, az emberi alkotóképesség és a szépség fogalma rendszeresen összekapcsolódott a társadalmi fejlődés gondolatával.

Ez a szintézis sokak számára inspiráló lehetett, mások számára viszont ideológiai zavarodottságnak tűnhetett. A párt idősebb vezetői közül többen aligha lelkesedtek olyan programokért, amelyekben keleti filozófiai fogalmak és egyetemes kulturális víziók kerültek előtérbe. Ugyanakkor Ljudmila apjának támogatását élvezte, így a kritika csak korlátozottan jelenhetett meg nyilvánosan.

A KGB-elmélet később ebből a feszültségből épített egyszerű történetet. Eszerint Moszkvában egyre nagyobb aggodalommal figyelték a bolgár vezető lányának misztikus és nacionalista fordulatát, majd veszélyesnek ítélték. Ez a változat azonban több problémát is felvet. A Szovjetunióban is létezett érdeklődés a Roerich család iránt, és kulturális kapcsolataik nem feltétlenül számítottak automatikusan rendszerellenesnek. Ljudmila emellett sem külpolitikailag, sem politikai programjában nem szakított Moszkvával.

A valódi kérdés ezért nem az, hogy különös volt-e a gondolkodása, hanem hogy ez politikai fenyegetéssé változott-e. Erre a jelenlegi források nem adnak egyértelmű választ. A későbbi emlékezet gyakran összekeverte azt, ami a bolgár kommunista elit számára idegen vagy szokatlan lehetett, azzal, ami ténylegesen veszélyes volt a szovjet vezetés számára.

Ljudmila esetében a két kategória között jelentős különbség lehetett. Egy pártvezető jogája irritálhatott konzervatív funkcionáriusokat, de önmagában még nem indok egy politikai gyilkosságra. A könyv későbbi részében ezért minden olyan állítást, amely spirituális érdeklődését közvetlenül halálával kapcsolja össze, külön bizonyítékok alapján kell majd megvizsgálni.

10. Roerich

Ljudmila szellemi világának megértéséhez különösen fontos a Roerich család szerepe. Nyikolaj Roerich festő, író és spirituális gondolkodó volt, akinek munkássága a művészetet, a keleti filozófiát és egy sajátos univerzalista kulturális eszményt kapcsolt össze. Feleségével, Helena Roerichkel együtt olyan tanításokat dolgozott ki, amelyek később az „Élő Etika” vagy Agni jóga néven váltak ismertté.

A Roerich-féle gondolkodásban a kultúra nem egyszerűen esztétikai tevékenység, hanem az emberiség fejlődésének egyik alapvető ereje. A szépség, a tudás és a szellemi önfejlesztés összekapcsolódott egy olyan világképpel, amelyben az ember erkölcsi és tudati fejlődése történelmi jelentőségű folyamatként jelent meg. Nem nehéz megérteni, miért talált Ljudmila ebben olyan gondolatokat, amelyek közel álltak saját kulturális ambícióihoz.

A kapcsolatot nem csupán könyvek jelentették. Ljudmila személyesen is kapcsolatba került Szyjatoszlav Roerichkel, Nyikolaj fiával, aki Indiában élt és maga is festőként, kulturális közvetítőként vált ismertté. Az indiai utak és a Roerich-kapcsolat fontos szerepet játszottak abban, hogy Ljudmila kulturális horizontja egyre kevésbé

korlátozódott a szocialista blokkra.

India számára különleges jelentőséget kapott. Nem csupán diplomáciai partnerként tekintett rá, hanem egy olyan civilizáció képviselőjeként, amelyben a kultúra és a spiritualitás szorosabb kapcsolatban állt egymással. Ez a szemlélet később megjelent nemzetközi kulturális programjaiban is, ahol egyre gyakrabban próbálta Bulgáriát Kelet és Nyugat közötti közvetítőként bemutatni.

A Roerich-hatás ugyanakkor könnyen túlbecsülhető. A későbbi visszaemlékezések hajlamosak voltak Ljudmilát szinte valamiféle misztikus tanítványként ábrázolni, miközben politikai tevékenysége továbbra is nagyon is gyakorlati maradt. Intézményeket vezetett, költségvetésekről döntött, nemzetközi programokat szervezett, és a bolgár kulturális bürokrácia legfelső szintjén dolgozott. Spirituális érdeklődése nem váltotta fel politikai működését, hanem sajátos ideológiai keretet adott neki.

Ez a kettősség adta személyiségének különös vonzerejét és egyben támadhatóságát. Hívei számára az jelentette erejét, hogy képes volt túlmutatni a kommunista rendszer beszűkült ideológiai nyelvén.

Kritikusai viszont úgy látták, hogy a legfelső vezetés egyik tagja ellenőrizhetetlen és tudománytalan eszmék iránt lelkesedik, miközben hatalmas állami forrásokról dönt.

A Roerich-kapcsolat később a KGB-elméletben is szerepet kapott. Egyes értelmezések szerint Moszkva gyanakodva figyelte azt, hogy Ljudmila olyan szellemi irányzatokat támogat, amelyek kívül estek a hivatalos szovjet kulturális kánonon. Ennek azonban megint csak nincs egyértelmű dokumentációja. Sokkal biztosabban állítható, hogy kulturális programja szokatlan volt, mint az, hogy emiatt a szovjet vezetés ellenségként tekintett volna rá.

Ljudmila számára a Roerich-féle gondolkodás azért lehetett különösen vonzó, mert összekapcsolta a személyes önfegyelmet a társadalmi küldetéssel. Aki saját tudatát fejleszti, az egyben a közösség fejlődéséhez is hozzájárul; aki a szépséget szolgálja, az nem pusztán művészi, hanem erkölcsi feladatot teljesít. Ezek a gondolatok jól illeszkedtek ahhoz a küldetéstudathoz, amely a hetvenes évek végére egyre erősebben jellemezte Ljudmilát.

Ez a küldetéstudat azonban nem csupán kulturális programokban jelent meg. Saját testét és életmódját is egyre inkább olyan területként kezelte, amelyet szigorú fegyelemmel kell átalakítani. Az önuralom iránti igény fokozatosan olyan mértéket öltött, amelyet környezetének egy része már aggasztónak tartott.

11. A test legyőzése

Ljudmila Zsivkova életmódjáról a későbbi visszaemlékezések gyakran szélsőséges képet rajzolnak. Jóga, meditáció, szigorú étrend, kevés alvás és rendkívüli munkatempó jelenik meg bennük, mintha tudatosan próbálta volna fizikai szükségleteit háttérbe szorítani szellemi céljai érdekében. A részletek forrásonként eltérnek, ezért nem minden állítás kezelhető azonos bizonyossággal, de az általános kép több egymástól független beszámolóban is visszatér.

Étrendje egyre szűkebbé vált. Kerülte bizonyos ételek fogyasztását, rendszeresen böjtölt vagy nagyon keveset evett, és a test feletti uralmat a belső fegyelem részének tekintette. Egyes beszámolók szerint különleges diétákat követett, amelyek hosszabb távon legyengíthették szervezetét. Más visszaemlékezők ezt eltúlozva, szinte aszketikus önsanyargatásként írták le, ezért a pontos

mérték megállapítása nehéz.

A munka mennyisége viszont kevésbé vitatható. Ljudmila egyszerre irányított hatalmas kulturális intézményrendszert, vett részt a Politikai Bizottság munkájában, utazott külföldre, fogadott delegációkat, készült az 1300 éves bolgár államiság jubileumára, és személyesen felügyelt olyan programokat, amelyek más országokban több minisztérium között oszlottak volna meg. A munkatempó önmagában is jelentős fizikai terhelést jelentett.

Ehhez társultak a korábbi autóbaleset következményei. Ha valóban tartós neurológiai problémákkal küzdött, akkor a túlterheltség, az alváshiány, a rendszertelen táplálkozás és a gyakori utazások együtt komoly kockázatot jelenthettek. Az 1981-es hivatalos orvosi közlemény éppen a túlterhelést emelte ki az egészségi állapot romlásának hátterében, ezért ezt a részletet nem szabad pusztán propagandisztikus formulaként elutasítani.

A későbbi legendák azonban az életmódját is politikai történetté alakították. Egyesek úgy vélték, hogy Ljudmila túlzott aszkézise spirituális megszállottságának bizonyítéka volt, mások pedig azt feltételezték, hogy

egészségromlását valaki tudatosan kihasználhatta. A valóság valószínűleg prózaibb és összetettebb volt. Egy korábban súlyosan megsérült, rendkívül sokat dolgozó, saját magával szemben szigorú ember szervezete hosszú évek alatt fokozatosan kimerülhetett.

Ez azért lényeges, mert a halál nyomozásakor nem indulhatunk ki abból, hogy 1981 nyarán egy teljesen egészséges harmincnyolc éves nő egyik pillanatról a másikra meghalt. A források inkább azt mutatják, hogy egészségi állapota már korábban is problémás volt, és az utolsó hónapokban különösen nagy terhelésnek tette ki magát.

A spirituális önfegyelem és a politikai munka között ráadásul sajátos kapcsolat alakult ki. Ljudmila nem feltétlenül úgy tekintett az életmódjára, mint amely károsítja egészségét. Elképzelhető, hogy éppen ellenkezőleg: úgy vélte, a fegyelem növeli fizikai és szellemi teljesítményét. A test korlátozását a belső erő növelésének eszközeként értelmezhetette, miközben környezete már a kimerültség jeleit látta rajta.

Az utolsó évben ez a feszültség egyre erősebbé vált. Az 1981-es jubileumi rendezvények, a nemzetközi utak és a kulturális programok olyan mennyiségű feladatot

jelentettek, amelyet még teljesen egészséges embernek is nehéz lett volna elviselnie. Ljudmila azonban nem csökkentette ambícióit, hanem tovább növelte őket.

Ez a háttér később három különböző halálmagyarázatban is szerepet kap. A természetes halál hívei szerint a korábbi sérülések és a túlterhelés vezettek az agyvérzéshez. A baleseti változat szerint egy rosszullét után kerülhetett olyan helyzetbe, amelyben megfulladt. Az öngyilkossági elmélet támogatói pedig a fizikai kimerüléshez lelki összeomlást is társítottak.

A jelenlegi források alapján egyik változat sem bizonyítható pusztán az életmódból. Azt viszont már ezen a ponton is megállapíthatjuk, hogy Ljudmila Zsivkova 1981-re nem egy gondtalan, jó egészségnek örvendő fiatal politikus volt. Korábbi sérülések, rendkívüli munkaterhelés és sajátos önfegyelem együtt határozták meg mindennapjait, miközben pályája éppen addigra érte el leglátványosabb csúcspontját.

A következő évek kulturális programjai ugyanis nem egyszerűen Bulgária belügyei voltak. Ljudmila arra tett kísérletet, hogy egy kis balkáni szocialista országot nemzetközi kulturális szereplővé alakítson, és ehhez olyan kapcsolatrendszert épített ki, amely messze

túlnyúlt a szovjet blokkon. Ez a törekvés egyszerre növelte tekintélyét és terheit, és közvetlenül elvezetett pályájának legambiciózusabb vállalkozásaihoz.

12. Kultúrával meghódítani a világot

Ljudmila Zsivkova kulturális politikájának egyik legérdekesebb vonása az volt, hogy Bulgária nemzetközi helyzetét nem kizárólag diplomáciai vagy gazdasági eszközökkel akarta erősíteni. Egy kis állam mozgástere a hidegháború világában korlátozott volt, különösen akkor, ha a Szovjetunió szövetségi rendszeréhez tartozott. Bulgária nem rendelkezett Románia külpolitikai különutasságával, Jugoszlávia el nem kötelezett státusával vagy Lengyelország történelmi és demográfiai súlyával. Zsivkova ebből a hátrányból próbált kulturális előnyt kovácsolni.

A gondolat egyszerűnek tűnt, de igen ambiciózus volt. Ha Bulgária politikai értelemben nem lehet középhatalom, kulturális értelemben még lehet láthatóbb annál, mint amit területe vagy gazdasági ereje indokolna. Ehhez történelmet, régészetet, képzőművészetet, zenét, irodalmat, gyermekprogramokat és nemzetközi kiállításokat egyaránt fel lehetett használni. A kulturális diplomácia így nem mellékes reprezentációs terület lett,

hanem az ország nemzetközi önképének egyik legfontosabb eszköze.

A hetvenes években Bulgária egyre több kulturális rendezvényt szervezett külföldön, és egyre több külföldi programot fogadott. Kiállítások, régészeti bemutatók, művészeti hetek, konferenciák, delegációk és csereprogramok követték egymást. Zsivkova különösen olyan országok felé nyitott, amelyek nem tartoztak közvetlenül a szovjet blokkhoz. India, Mexikó és más, a globális Délhez sorolt államok egyre fontosabbá váltak kulturális külpolitikájában.

Ez több okból is jelentős volt. Egyrészt lehetővé tette, hogy Bulgária olyan térben legyen aktív, ahol a nagyhatalmi rivalizálás kevésbé közvetlenül érvényesült. Másrészt Zsivkova valóban hitt abban, hogy különböző civilizációk kulturális találkozása önmagában érték. A szocialista internacionalizmus hagyományos nyelve mellett egyre gyakrabban beszélt emberiségről, világkultúráról és közös szellemi örökségről.

Ezek a fogalmak nem jelentették a szocialista rendszer elutasítását. Zsivkova nem lépett ki a kommunista világképből, inkább megpróbálta kitágítani annak nyelvét. A kulturális nyitás nála nem politikai

pluralizmust jelentett, hanem olyan kulturális sokféleséget, amelyet a rendszer továbbra is felülről irányított. Ez a kettősség egész pályáját végigkísérte.

A Dragostinova által vizsgált kulturális diplomácia különösen jól mutatja ezt. Bulgária a hetvenes években a nemzetközi kulturális színtéren gyakran olyan kisállamként jelent meg, amely kész kapcsolatot teremteni egymástól távoli régiók között. Zsivkova számára ez nem csupán propaganda volt. Saját gondolkodásában a kultúra valóban a nemzetközi megértés egyik kulcsává vált, és ezt a gondolatot intézményi programokká próbálta alakítani.

Az UNESCO különösen fontos terepet jelentett számára. A szervezet nyelvezete, amely kulturális örökségről, oktatásról, tudományról és nemzetközi együttműködésről szólt, jól illeszkedett Zsivkova elképzeléseihez. Itt Bulgária úgy jelenhetett meg, mint amelynek nemcsak szocialista politikai identitása van, hanem több mint ezeréves történelmi és kulturális hagyománya is.

Ez azonban egyre nagyobb költségekkel járt. A kulturális diplomácia látványos programjai jelentős állami forrásokat emésztettek fel, és nem mindenki

lelkesedett értük a pártvezetésben. Egyesek túlzónak, pazarlónak vagy személyi ambíciók által vezéreltnek tarthatták a programokat. Ljudmila környezete ezzel szemben azzal érvelhetett, hogy egy kis ország számára éppen a kultúra az a terület, ahol nemzetközi jelenlétet lehet építeni.

A vita mögött valójában két eltérő államkép állt. Az egyik szerint Bulgária feladata elsősorban az volt, hogy megbízható tagja legyen a szocialista közösségnek, gazdaságilag integrálódjon a KGST-be, katonailag pedig a Varsói Szerződésbe. A másik szerint a szovjet szövetség megtartása mellett saját kulturális identitást és nemzetközi profilt is lehetett építeni. Zsivkova egyértelműen az utóbbit választotta.

Ez az önállóság azonban nem feltétlenül jelentett szovjetellenességet. Fontos különbséget tenni a nemzeti kulturális önállóság és a politikai elszakadás között. A későbbi KGB-elméletek gyakran összemossák a kettőt, mintha minden olyan törekvés, amely erősebben hangsúlyozta a bolgár nemzeti kultúrát, automatikusan Moszkva ellen irányult volna.

A források alapján sokkal valószínűbb, hogy Zsivkova egyszerre akart hűséges szocialista vezető és saját

kulturális programmal rendelkező bolgár politikus lenni. Ezt a kettősséget nem feltétlenül érezte ellentmondásnak. A rendszer logikájában azonban minél nagyobb lett személyes befolyása, annál több embert érdekelhetett, meddig terjednek ambíciói.

A kulturális diplomácia tehát nemcsak nemzetközi presztízst adott neki, hanem politikai súlyt is. Egyre több külföldi vezető, művész és kulturális személyiség ismerte nevét, és saját kapcsolatrendszere kezdett kialakulni. Egy pártvezető lánya, aki nemzetközi szereplővé válik, óhatatlanul több figyelmet kap saját hazájában is. Ez különösen akkor vált fontossá, amikor Zsivkova programja már nem csupán Bulgária külföldi bemutatásáról szólt, hanem arról is, milyen embertípust akar létrehozni a szocialista társadalom.

13. A harmonikusan fejlett személyiség

Ljudmila Zsivkova politikai gondolkodásának egyik központi fogalma a „harmonikusan fejlett személyiség” volt. Első hallásra ez könnyen beleillik a szocialista nevelés általános nyelvébe. A kommunista rendszerek rendszeresen beszéltek új emberről, kulturált személyiségről, művelt dolgozóról és a társadalom sokoldalú fejlődéséről. Zsivkova azonban a kifejezésnek

olyan tartalmat adott, amely jóval túlment a hagyományos pártpropaganda sémáin.

Saját írásaiban és beszédeiben a kultúra nem egyszerűen műveltséget jelentett. Sokkal inkább olyan erőt, amely átalakítja az ember személyiségét. A művészet, az oktatás, a történelmi tudat és a belső önfegyelem együtt alakította volna ki azt az embert, aki egyszerre kreatív, művelt, erkölcsös és társadalmilag felelős. Ezt a gondolatot gyakran szocialista terminológiába csomagolta, de tartalma sokszor inkább humanista és spirituális jellegű volt.

A „harmonikus” jelző különösen fontos. Zsivkova nem pusztán képzett vagy ideológiailag megbízható személyiséget akart nevelni. Az ember különböző képességeinek egyensúlyáról beszélt, és ebben a testi, szellemi, esztétikai és erkölcsi fejlődés egyaránt szerepet kapott. Ez már nehezebben illett a klasszikus marxista nevelésbe, amely elsősorban a társadalmi és osztályviszonyokra koncentrált.

A saját életmódja és politikai programja között itt világos kapcsolat látható. Ahogyan önmagát szigorú fegyelemmel próbálta formálni, úgy gondolta, hogy a társadalom is nevelhető kulturális eszközökkel. A

művészet így nem pusztán dekoráció vagy szórakozás volt, hanem nevelési technológia. A jó kiállítás, a megfelelő zene, a történelmi tudat és a gyermekek kulturális nevelése mind ugyanannak a nagyobb tervnek lett része.

Ebben a gondolatban volt valami kifejezetten modern. A kultúrpolitikát nem passzív területként kezelte, hanem társadalomformáló eszközként. Ugyanakkor nagyon is autoriter logika működött mögötte. Nem arról volt szó, hogy az egyén szabadon választhassa meg saját kulturális identitását, hanem arról, hogy az állam segítsen kialakítani egy kívánatos embereszményt.

Ez a kettősség ismét jellemző Ljudmila politikájára. Sok gondolata nyitottnak és modernnek hangzott, megvalósításuk azonban egy egypárti rendszer hierarchikus struktúráján keresztül történt. A kulturális pluralizmus nem jelentett politikai pluralizmust, és az egyéni fejlődésről szóló beszéd nem szüntette meg az állami ellenőrzést.

A „harmonikusan fejlett személyiség” mégis valódi program lett. Oktatási kezdeményezések, gyermekprogramok, nemzetközi kulturális rendezvények és esztétikai nevelési projektek kapcsolódtak hozzá.

Zsivkova különösen fontosnak tartotta a gyermekeket, mert bennük látta azt a generációt, amely már új kulturális környezetben nőhet fel.

Innen vezetett az út egyik legismertebb kezdeményezéséhez, a Béke Zászlaja nemzetközi gyermekprogramhoz. A program egyszerre volt látványos állami reprezentáció és egy olyan kulturális utópia kísérlete, amelyben a gyermekek különböző országokból, politikai rendszerekből és civilizációkból találkozhattak egymással.

Zsivkova saját világképében ez logikusan következett a harmonikus személyiség eszméjéből. Ha a kultúra képes összekötni embereket, akkor ezt legkorábban a gyermekeknél kell elkezdeni. Ha a nemzeti identitás nem zárja ki az egyetemes kultúrát, akkor a bolgár gyermekek egyszerre lehetnek büszkéek saját múltjukra és nyitottak más civilizációkra.

Ezek a gondolatok a hidegháború végletesen megosztott világában kifejezetten vonzóak lehettek. Ugyanakkor a programot egy kommunista állam finanszírozta és használta fel saját nemzetközi presztízsének növelésére. A két dimenziót nem lehet szétválasztani.

Ljudmila ebben sem volt egyszerű propagandista. Valószínűleg hitt a programban, miközben pontosan tudta, hogy az Bulgária külpolitikai érdekeit is szolgálja. Az idealizmus és a hatalom nem egymást kizáró tényezőként működött nála, hanem ugyanannak a politikai projektnek két oldalaként.

14. A Béke Zászlaja

A „Béke Zászlaja” Ljudmila Zsivkova egyik leglátványosabb és legmaradandóbb kezdeményezése lett. A program nemzetközi gyermekgyűlésekre épült, amelyekre a világ számos országából érkeztek résztvevők Bulgáriába. A rendezvények célja hivatalosan a béke, a kulturális párbeszéd és a gyermekek közötti barátság erősítése volt, de Zsivkova saját elképzeléseiben ennél tágabb jelentést kapott.

A gyermekek számára szervezett program jól illeszkedett ahhoz a gondolathoz, hogy a kultúra képes meghaladni a politikai megosztottságot. A hidegháborús világban különösen erős szimbolikus üzenetet hordozott, ha különböző országokból érkező gyerekek közösen vettek részt művészeti és kulturális eseményeken. Bulgária így nem egyszerűen szocialista országgént, hanem a nemzetközi béke és kulturális együttműködés

házigazdajaként jelenhetett meg.

A program természetesen propagandisztikus funkciót is betöltött. A bolgár állam számára kiváló alkalmat jelentett, hogy modern, nyitott és békeszerető ország képét mutassa. A rendezvények látványossága, a külföldi delegációk száma és a nemzetközi sajtófigyelem mind hozzájárult ahhoz, hogy Ljudmila kulturális politikája külföldön is láthatóvá váljon.

A „Béke Zászlaja” mégsem írható le egyszerűen propagandaként. A programban részt vevő gyermekek, pedagógusok és művészek számára valódi találkozási lehetőséget jelentett, és olyan kulturális kapcsolatokat teremtett, amelyek túlmutattak az állami reprezentáción. Éppen ez a kettősség teszi történetileg érdekessé.

A kezdeményezés mögött Ljudmila univerzalista világképe állt. A különböző nemzetek és kultúrák szerinte nem egymást kizáró identitások, hanem egy nagyobb emberi kultúra részei. Ebben a gondolatban a bolgár nemzeti büszkeség és a nemzetköziség nem állt egymással ellentétben. Bulgária éppen saját kulturális hagyományain keresztül tudott bekapcsolódni az egyetemes kultúrába.

Ez a szemlélet jelentősen különbözött a szovjet blokk hagyományos internacionalizmusától. A hivatalos szocialista internacionalizmus rendszerint a kommunista mozgalom közös politikai céljaira és a Szovjetunió vezető szerepére épült. Zsivkova ezzel szemben civilizációkról, kulturális örökségről és egyetemes értékekről beszélt. A különbség finom volt, de nem jelentéktelen.

A „Béke Zászlaja” különösen jól mutatta, hogy Zsivkova milyen ügyesen tudta saját elképzeléseit a rendszer elfogadható nyelvére fordítani. A béke, a gyermekek és a nemzetközi barátság olyan témák voltak, amelyeket egyetlen kommunista vezető sem támadhatott nyíltan. A programon belül viszont olyan kulturális és spirituális gondolatok is helyet kaphattak, amelyek más összefüggésben ideológiailag kényelmetlenebbek lettek volna.

Ljudmila ezzel sajátos védelmet is épített programja köré. Amíg apja támogatta, a kulturális kezdeményezéseket nehéz volt közvetlenül bírálni. A pártelitben természetesen lehettek ellenzők, különösen a költségek és a személyi kultusz miatt, de nyilvánosan ezek az ellentétek alig jelentek meg.

A program Ljudmila halála után is tovább élt egy ideig, és a korabeli bolgár sajtó egyik fontos feladatának éppen az lett, hogy örökségének részeként mutassa be. Az 1982-es cikkekben már jól látható az a folyamat, amelyben a halott politikusból kulturális példakép válik. A „Béke Zászlaja” így nemcsak életművének egyik eredménye, hanem posztumusz kultuszának egyik fő eleme is lett.

Ez azért fontos a halál rejtélye szempontjából, mert megmutatja, milyen gyorsan változott meg a nyilvános beszéd. Az 1981-es hivatalos közlemények még a halál tényét közölték, a következő évben viszont már az örökség folytonossága került előtérbe. A rendszer számára egyre kevésbé az volt a fontos, hogyan halt meg, hanem az, hogy mit jelképezzen halála után.

A „Béke Zászlaja” ezért egyszerre kulturális program és emlékezetpolitikai eszköz. Ljudmila életében nemzetközi presztízst adott Bulgáriának, halála után pedig segített kialakítani azt a képet, amelyben ő a béke, a kultúra és a gyermekek jövőjének szentelte életét. Ezt a képet az 1981-es nagy jubileum tovább erősítette.

15. Ezerháromszáz éves Bulgária

1981 Bulgáriában nem egyszerűen újabb év volt a szocialista építés történetében. Az állam hivatalosan ekkor ünnepelte fennállásának 1300. évfordulóját, és a jubileum a korszak egyik legnagyobb kulturális és politikai vállalkozásává vált. Ljudmila Zsivkova számára ez volt az a pillanat, amikor kulturális programjának szinte minden eleme egyetlen nagyszabású nemzeti projektben találkozott.

A jubileum jelentősége messze túlmutatott az ünnepségeken. A kommunista Bulgária történeti legitimációja hagyományosan az antifasiszta mozgalomra, az 1944-es fordulatra és a szocialista rendszer kiépítésére épült. Az 1300 éves évforduló azonban azt üzent, hogy a modern bolgár állam nem 1944-ben kezdődött, hanem több mint egy évezredes történelmi folyamat része. Ez a hangsúlyváltás önmagában is jelentős volt.

A középkori bolgár állam, a cári hagyomány, az ortodox kultúra, a trák örökség és a nemzeti újjászületés mind nagyobb szerepet kapott az állami reprezentációban. Olyan történelmi korszakok kerültek előtérbe, amelyeknek semmi közvetlen közük nem volt a kommunizmushoz, mégis fontos részei lettek a rendszer önképének. Ljudmila ebben központi szerepet játszott.

Számára a nemzeti múlt nem valamiféle ideológiai maradvány volt, hanem aktív kulturális erőforrás. A bolgár történelem gazdagsága szerinte lehetővé tette, hogy az ország saját helyet követeljen a világ kultúrájában. Egy kis szocialista állam így nemcsak Moszkva szövetségeseként, hanem önálló civilizációs hagyomány hordozójaként is megjelenhetett.

A jubileumhoz kiállítások, régészeti programok, könyvkiadás, emlékművek, konferenciák és nemzetközi rendezvények egész sora kapcsolódott. Hatalmas állami erőforrásokat mozgósítottak, és az ország kulturális intézményei szinte mind részt vettek az előkészítésben. Ljudmila személyesen felügyelt számos programot, ezért a jubileum sikere saját politikai tekintélyéhez is kötődött.

Ez újra felveti a költségek kérdését. Egy szocialista gazdaságban, ahol számos hétköznapi hiány és strukturális probléma létezett, a grandiózus kulturális beruházások könnyen váltottak ki ellenérzést. A hivatalos sajtó természetesen nem közölt ilyen kritikát, de a pártvezetésen belül és a társadalomban is lehettek olyanok, akik túlzónak tartották a jubileumi programokat.

A támogatók ezzel szemben úgy vélték, hogy Bulgária történelmi örökségének bemutatása hosszú távú kulturális befektetés. A régészeti kutatások, restaurálások és múzeumi programok valóban maradandó eredményeket hozhattak, még akkor is, ha a jubileum politikai célokat is szolgált.

A legfontosabb azonban az volt, hogy 1981-ben Ljudmila kulturális politikája elérte csúcspontját. Szinte minden, amit az előző évtizedben képviselt, egyszerre jelent meg: nemzeti múlt, nemzetközi nyitás, kulturális diplomácia, esztétikai nevelés és a bolgár önálló identitás hangsúlyozása.

Kívülről nézve ez pályája diadalának tűnhetett. Belülről azonban éppen ekkor nőtt meg végletesen a terhelés.

A jubileum előkészítése, a nemzetközi utak, a Politikai Bizottság munkája és saját kulturális programjai együtt olyan mennyiségű feladatot jelentettek, amelyet hosszú távon nehéz volt elviselni. Környezetében egyre többen érzékelték fáradtságát, és a későbbi visszaemlékezések szerint 1981 első felében egészségi állapota is romlani kezdett.

A jubileum tehát különös módon egyszerre jelentette Ljudmila politikai felemelkedésének csúcspontját és életének utolsó szakaszát. Miközben Bulgária az 1300 éves államiságot ünnepelte, annak egyik fő szervezője egyre kimerültebb lett. Az ünnepségek mögött közben egy másik kérdés is egyre fontosabbá vált: hogyan tekintett mindarra Moszkva?

A későbbi legendák szerint Ljudmila túl messz ment a bolgár nacionalizmus, a spirituális érdeklődés és a nemzetközi önállóság hangsúlyozásában. Ebből nőtt ki az az elképzelés, hogy a szovjet vezetés egy idő után már veszélyesnek tartotta.

A források azonban jóval óvatosabb következtetést indokolnak. Az biztos, hogy Zsivkova kultúrpolitikája eltért a szovjet blokk megszokott sablonjaitól. Az viszont még bizonyításra vár, hogy ez valódi politikai konfliktushoz vezetett-e.

A következő részben éppen ezt kell megvizsgálni: hol húzódott a határ kulturális különút és politikai engedetlenség között, milyen kapcsolatban állt Ljudmila a szovjet világgal, és mennyire van tényleges alapja annak a későbbi állításnak, hogy Moszkva tartott tőle.

16. Túl bolgár lett?

Ljudmila Zsivkova kultúrpolitikájának egyik legvitatottabb eleme a bolgár nemzeti múlt újrafelfedezése volt. A hetvenes évek végére egyre nagyobb hangsúlyt kapott a középkori államiság, a trák örökség, a pravoszláv művészet, a nemzeti újjászületés és általában mindaz, ami Bulgáriát önálló történelmi közösségként mutatta be. Ez első pillantásra aligha tűnik különösebben veszélyesnek, egy szovjet típusú rendszerben azonban a nemzeti kérdés mindig érzékeny terület maradt.

A kommunista államok hivatalosan internacionalisták voltak, de a gyakorlatban mindegyiknek saját nemzeti legitimációt kellett kialakítania. Lengyelországban a történelmi államiság és a katolicizmus, Magyarországon a nemzeti múlt, Romániában pedig egyre látványosabb nacionalista ideológia épült be a rendszer önképébe. Bulgária sem maradt kivétel, és a hetvenes években a bolgár történelem hosszú folytonossága egyre fontosabb szerepet kapott.

Zsivkova ebben nem kívülállóként, hanem a rendszer egyik vezetőjeként vett részt. Kulturális programjai gyakran arra épültek, hogy Bulgária nem egyszerűen a szocialista tábor egyik kis tagállama, hanem több mint ezeréves államisággal és önálló civilizációs örökséggel

rendelkező ország. Az 1300 éves jubileum ennek a gondolkodásnak a csúcspontja volt, de a folyamat már korábban elkezdődött.

A későbbi összeesküvés-elméletek egyik fontos tétele szerint ez a nemzeti hangsúly Moszkvában gyanút keltett. Eszerint Zsivkova kulturális nacionalizmusa túlságosan messz ment, és a szovjet vezetés attól tartott, hogy Bulgária is a román vagy jugoszláv típusú különutasság felé mozdulhat. A gondolat első hallásra logikusnak tűnik, de a források nem támasztják alá ilyen egyszerűen.

Todor Zsivkov rendszere továbbra is a Szovjetunió egyik leglojálisabb szövetségese maradt. A bolgár külpolitika alapiránya nem változott, a katonai és gazdasági kapcsolatok szorosak voltak, és semmi sem utalt arra, hogy Szófia valódi geopolitikai elszakadást készítené elő. Ljudmila kulturális önállósága tehát nem jelentett automatikusan politikai önállóságot.

A nemzeti kultúra erősítése önmagában ráadásul nem volt idegen a szovjet blokk más országaiban sem. A kérdés inkább az, hogy Zsivkova milyen mértékben kapcsolta össze ezt saját személyes kulturális programjával, és ez mennyire növelte önálló politikai

súlyát. Minél több nemzetközi kapcsolatot épített, minél több intézményt vont saját irányítása alá, annál inkább létrejött egy olyan hatalmi tér körülötte, amely már nem kizárólag apja pozíciójából következett. Ez az a pont, ahol a kulturális nacionalizmus és a személyes hatalom kérdése összekapcsolódik.

Egy pártvezető, aki nemzeti múltat hangsúlyoz, önmagában nem feltétlenül veszélyes Moszkva számára. Egy fiatal, nemzetközileg ismert Politbüro-tag, aki saját intézményi hálózatot, támogatói kört és külön kulturális nyelvet épít, már több figyelmet kaphatott. A kettőt azonban továbbra sem szabad összekeverni egy konkrét szovjet fenyegetéssel.

A későbbi visszaemlékezésekben gyakran jelenik meg az a gondolat, hogy Ljudmila túlságosan önállóvá vált, és hogy bizonyos moszkvai körök nem értették vagy nem kedvelték kulturális elképzeléseit. Ez elképzelhető, de az ellenszenv és a politikai megsemmisítés között hatalmas távolság van. Egy történelmi nyomozásnak éppen ezt a távolságot kell mérnie.

Az is fontos, hogy maga Ljudmila nem úgy viselkedett, mint aki szakítani akar a szovjet világgal. Kulturális kapcsolataik között szovjet intézmények is jelen voltak, és

a nyilvános beszédeiben nem jelent meg rendszerellenes vagy szovjetellenes irány. Sokkal inkább egy olyan szocialista patriotizmust képviselt, amely a bolgár nemzeti múltat a jelenlegi rendszer szolgálatába állította.

A „túl bolgár lett” állítás ezért inkább utólagos értelmezés, mint bizonyított politikai diagnózis. Valószínűbb, hogy Zsivkova kulturális irányvonala egyszerre váltott ki lelkesedést és ellenérzést, és hogy ellenfelei között lehettek konzervatív bolgár pártfunkcionáriusok is. Ha valóban léteztek azok a később emlegetett „erők”, amelyek akadályozták, egyáltalán nem biztos, hogy elsőként Moszkvában kell keresnünk őket.

Ez a bizonytalanság különösen fontos lesz a halál értelmezésénél. A KGB-elmélet csak akkor válhat komoly hipotézissé, ha nemcsak azt tudjuk megmutatni, hogy Ljudmila szokatlan volt, hanem azt is, hogy konkrét érdeket sértett, konkrét konfliktusba került, és létezett olyan döntés vagy fenyegetés, amely a fizikai eltávolításához vezethetett volna. Egyelőre ilyen bizonyíték nem áll előttünk.

A kulturális különállás azonban ettől még valós volt, és a bolgár vezetésben is okozhatott feszültséget. Zsivkova

pályájának egyik legérdekesebb paradoxona éppen az, hogy miközben apja rendszere rendkívül hűséges maradt Moszkvához, ő egyre önállóbb kulturális világot épített fel a rendszeren belül.

17. Barát vagy eretnek?

Ljudmila Zsivkova moszkvai megítéléséről sokkal több legenda maradt fenn, mint biztos adat. Ez részben érthető. A szovjet-bolgár kapcsolatokban a legfontosabb döntések jelentős része zárt ajtók mögött született, és a személyes ellenszenvek vagy fenntartások ritkán kerültek be hivatalos dokumentumokba. A későbbi emlékezések pedig gyakran már a rendszerváltás utáni politikai értelmezésekből indultak ki.

A legelterjedtebb változat szerint a szovjet vezetést több dolog is zavarta Ljudmilában. Túl sokat foglalkozott keleti filozófiával, túl szoros kapcsolatokat épített Indiával és más nem szocialista országokkal, túl erősen hangsúlyozta a bolgár nemzeti múltat, és egyre kevésbé igazodott a szovjet kulturális sablonokhoz. Egyes későbbi elbeszélések ezt már szinte nyílt konfliktusként ábrázolják. A valóság valószínűleg ennél árnyaltabb volt.

A Szovjetunió kulturális politikája maga sem volt teljesen egységes. Egyes korszakokban erősebb

ideológiai szigor érvényesült, máskor több teret kaptak a nemzeti kultúrák és a nemzetközi kulturális kapcsolatok. A Roerich család öröksége például nem volt egyszerűen tiltott vagy ellenséges jelenség a Szovjetunióban, és India kulturális jelentőségének hangsúlyozása sem jelentett automatikus politikai gyanút.

Ljudmila ráadásul ügyelt arra, hogy saját gondolatait rendszerbarát nyelven fogalmazza meg. A kulturális univerzalizmust a szocialista humanizmushoz kapcsolta, a bolgár nemzeti hagyományt pedig nem a Szovjetunióval szemben, hanem a szocialista Bulgária történeti legitimitásának részeként mutatta be. Nyilvánosan nem állított olyat, ami közvetlenül megkérdőjelezte volna a Varsói Szerződést, a KGST-t vagy a szovjet vezető szerepet. A gyanú ezért valószínűleg inkább személyéből és módszeréből fakadhatott, mint nyílt politikai programjából.

Egy fiatal Politbüro-tag, akinek saját nemzetközi kapcsolatrendszere van, aki nem a megszokott ideológiai nyelvet használja, és akit apja nyilvánvalóan támogat, könnyen válhatott a találgatások tárgyává. A pártállami rendszerekben a politikai súlyt nemcsak a formális tisztségek adták, hanem az is, hogy kinek milyen közvetlen hozzáférése volt a legfelső vezetőhöz.

Ljudmilának ebből a szempontból senkivel sem kellett versenyeznie. Todor Zsivkov lánya volt.

Ez önmagában hatalmas informális erőt adott neki. Aki vele került konfliktusba, nem pusztán egy kulturális vezetővel került szembe, hanem potenciálisan magával az ország első emberével is. Ugyanakkor ez korlátozta is: saját politikai jövője teljesen összefonódott apja helyzetével.

Ha Moszkvában valóban kételyek merültek fel vele kapcsolatban, az egyik legfontosabb kérdés éppen az lehetett, meddig kíván Todor Zsivkov elmenni lánya felemelésében. Egy kulturális vezető és Politbüro-tag még belefért a rendszer logikájába. Egy kijelölt örökös már sokkal érzékenyebb ügy lett volna.

A szovjet vezetés a kelet-európai kommunista pártokon belüli utódlási kérdéseket mindig gondosan figyelte. Nem feltétlenül azért, mert minden esetben közvetlenül akarta kijelölni az új vezetőt, hanem mert egy váratlan hatalomváltás az egész szövetségi rendszer stabilitását érinthette. Egy dinasztikus átmenet különösen szokatlan precedenst teremtett volna.

A kérdés tehát nem az, hogy Ljudmila barát vagy eretnek volt-e. Ez túlságosan egyszerű

megkülönböztetés. Sokkal inkább arról van szó, hogy egyszerre volt a rendszer része és annak egyik legszokatlanabb képviselője. Hűségese maradt a kommunista államhoz, miközben kulturális gondolkodása gyakran eltért a megszokott formáktól. Ez a kettősség könnyen okozhatott feszültséget, de egyelőre nem látunk olyan dokumentált konfliktust, amelyből közvetlenül halálos fenyegetés következne.

A későbbi KGB-elméletek egyik gyengesége éppen az, hogy gyakran a furcsaságot azonosítják a veszélyességgel. Ljudmila jóga iránti érdeklődése, indiai kapcsolatai és spirituális nyelvezete valóban szokatlan volt, de ebből még nem következik, hogy a szovjet titkosszolgálat számára célponttá vált.

A halál nyomozásakor ezért külön kell majd választanunk három szintet. Az első az, ami biztosan dokumentálható: Zsivkova sajátos kulturális programja és nemzetközi kapcsolatrendszere. A második az, ami valószínűsíthető: hogy mindez ellenérzéseket válthatott ki bolgár és szovjet körökben. A harmadik pedig az, amit egyelőre semmi nem bizonyít: hogy ezek az ellenérzések konkrét eltávolítási tervhez vezettek. A történet igazi kérdése később az lesz, hogy felbukkan-e bármi, ami a második szintről átvezet a harmadikra.

18. Az utódlás kérdése

Ljudmila Zsivkova halála után az egyik legmakacsabb legenda az lett, hogy Todor Zsivkov őt szánta politikai örökösének. Ha ez igaz lenne, a történet teljes súlya megváltozna. Egy kulturális vezető váratlan halála önmagában is jelentős esemény, egy lehetséges államvezető eltűnése azonban már közvetlen hatalmi következményekkel jár. A probléma az, hogy az utódlási elmélet bizonyítékai meglehetősen bizonytalanok.

Ljudmila valóban gyorsan emelkedett. Miniszteri rangot kapott, bekerült a Központi Bizottságba, majd a Politikai Bizottságba, és a hetvenes évek végére az ország egyik legismertebb vezetője lett. Nemzetközi kapcsolatai szélesebbek voltak, mint sok idősebb pártfunkcionáriusé, és személyes népszerűsége is jelentős lehetett a kulturális elit bizonyos köreiből. Mindez azonban még nem azonos az utódlással.

A kommunista rendszerekben gyakran neveztek meg lehetséges örökösöket olyan politikusok között is, akik végül soha nem kerültek a legfelső pozíció közelébe. A kívülálló megfigyelők különösen hajlamosak voltak minden fiatalabb, gyorsan emelkedő vezetőt potenciális utódnak tekinteni. Ljudmila esetében a családi kapcsolat ezt a találgatást még inkább felerősítette.

Todor Zsivkov azonban tapasztalt politikus volt, és pontosan tudhatta, milyen ellenállást váltana ki egy nyílt dinasztikus hatalomátadás. Bulgária nem Észak-Korea volt. A Bolgár Kommunista Pártnak megvoltak a saját vezetői csoportjai, veteránjai és hatalmi érdekei, amelyek aligha fogadták volna természetesnek, hogy az ország első emberének lánya egyszerűen átvegye apja helyét.

Ljudmila maga sem rendelkezett minden olyan tapasztalattal, amely egy pártfőtitkári szerephez szükséges lett volna. Kulturális politikusként rendkívül befolyásos volt, de gazdasági, katonai, belügyi vagy pártszervezeti irányításban jóval kevesebb tapasztalatot szerzett. A bolgár hatalom legfontosabb apparátusai nem az ő kezében voltak.

Ez nem jelenti azt, hogy apja hosszabb távon ne tervezhetett volna további előrelépést számára. Elképzelhető, hogy Todor Zsivkov fokozatosan próbálta politikai súlyát növelni, és csak később döntött volna arról, meddig mehet el. Erre azonban nincs olyan biztos dokumentumunk, amely kijelölt örökösként nevezné meg.

A későbbi visszaemlékezések sokszor már abból indulnak ki, hogy ha Ludmila életben marad, biztosan egyre magasabbra jutott volna. Ez valószínű, de nem

ugyanaz, mint azt állítani, hogy apja helyére készült. A kettő közötti különbség különösen fontos a gyilkossági elmélet szempontjából.

Ha valaki valóban azért akarta volna eltávolítani, mert veszélyt jelentett az utódlási rendre, akkor először bizonyítani kellene, hogy ez a veszély ténylegesen létezett. Enélkül a motívum csak feltételezés marad.

Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Ljudmila jelenléte önmagában átrendezhette a hatalmi számításokat. Az idősebb pártvezetők tudhatták, hogy amíg ő él és apja támogatását élvez, bármilyen jövőbeli vezetési kérdésben számolni kell vele. Egy olyan rendszerben, ahol a személyes kapcsolatok és a politikai bizalom döntő szerepet játszottak, már ez is elegendő lehetett ahhoz, hogy egyesek fenyegetést lássanak benne.

A kérdés tehát nem pusztán az, hogy Todor Zsivkov kimondta-e valaha: a lányom lesz az utódom. Sokkal fontosabb, hogy Ljudmila tényleges hatalmi pozíciója milyen várakozásokat és félelmeket kelthetett a rendszerben. Ha az emberek azt hitték róla, hogy egyszer átveheti apja helyét, az politikai következményekkel járhatott akkor is, ha formális terv

nem létezett. Ez a különbség később a halál értelmezésében is kulcsfontosságú lesz.

Egy lehetséges utód eltávolítása valódi politikai motívum lehetne. Egy kulturális vezető halála viszont sokkal kevésbé indokolna ilyen kockázatos beavatkozást. A nyomozás során ezért nem elegendő a „trónörökös” címkét ismételni, hanem pontosan meg kell vizsgálni, milyen kortárs források, külföldi jelentések és későbbi visszaemlékezések támasztják alá ezt a képet.

A jelenlegi forrásbázis alapján óvatosabb megfogalmazás indokolt. Ljudmila 1981-re kétségtelenül Bulgária egyik legfontosabb fiatal vezetője volt, és apja közelsége miatt hosszabb távon bármilyen utódlási helyzetben számolni kellett vele. Azt azonban nem lehet biztosan állítani, hogy hivatalosan vagy informálisan kijelölt örökös lett volna.

Ez azért is lényeges, mert élete utolsó hónapjaiban politikai jövője és fizikai állapota különös ellentétbe került. Kívülről nézve pályája felfelé ívelt, kulturális programjai csúcspontjukhoz értek, nemzetközi kapcsolatai bővültek, és politikai rangja magasabb volt, mint valaha. Közvetlen környezetének későbbi visszaemlékezései azonban egyre inkább kimerült,

feszültebb és egészségileg megterhelt embert mutatnak. 1981 nyarára ez a két folyamat találkozott.

Az egyik oldalon a hatalom, a másikon a kimerülés állt. A jubileumi év programjai még folytatódtak, Ljudmila pedig tovább utazott, tárgyalt és dolgozott, miközben egyre több jel utalt arra, hogy szervezete nem tud lépést tartani az ambícióival.

A következő hetek eseményei ezért már nem értelmezhetők pusztán politikai háttérként. Innen kezdődik az a szakasz, amelyben a forrásokat napról napra, majd óráról órára kell összevetnünk, mert minden későbbi halálmagyarázat 1981 utolsó hónapjaira vezeti vissza saját történetét.

19. India és Mexikó

1981 elején Ljudmila Zsivkova még mindig úgy mozgott a nemzetközi kulturális életben, mint egy pályája csúcsán álló politikus. Februárban Indiába utazott, majd Mexikóban is részt vett kulturális és diplomáciai programokon. Kívülről nézve semmi nem utalt arra, hogy alig néhány hónap van hátra az életéből. Az utazások ugyanakkor már annak az életszakasznak a részei voltak, amikor fizikai állapota és vállalt feladatai között egyre nagyobb lett a feszültség.

India különleges helyet foglalt el gondolkodásában. Nem egyszerően partnerországgént tekintett rá, hanem olyan civilizációként, amelyben megtalálni vélte a kultúra, a spiritualitás és az emberi fejlődés egységét. Korábbi útjai, a Roerich családdal kialakított kapcsolatai és a keleti filozófiák iránti érdeklődése miatt az indiai látogatások számára jóval többet jelentettek protokolláris eseményeknél. A kulturális együttműködésben saját embereszményének nemzetközi visszaigazolását is látta.

A februári út azonban megterhelő volt. A hivatalos programok sűrűsége, a hosszú utazás és a folyamatos reprezentáció olyan időszakban érte, amikor szervezete már korábban is nagy terhelést kapott. A későbbi visszaemlékezések egy része arra utal, hogy az év első felében egyre gyakrabban jelentkezett nála kimerültség, gyengeség és általános rosszullét. Pontos orvosi dokumentáció hiányában nehéz megállapítani, milyen diagnózisok álltak a háttérben, de az már a kortárs környezet számára is érzékelhető lehetett, hogy Ljudmila nem volt jó állapotban.

Mexikó újabb fontos állomás lett. A látogatás jól illeszkedett abba a kulturális diplomáciába, amelyet az előző években épített. A bolgár vezetés számára a távoli

országokkal kialakított kulturális kapcsolatok presztízst jelentettek, Ljudmila számára pedig lehetőséget arra, hogy a bipoláris hidegháborús világon túlmutató nemzetközi hálózatot hozzon létre. A mexikói kultúra, történeti örökség és prekolumbián hagyomány különösen jól illeszkedett ahhoz a gondolatához, hogy minden nép saját történelmi identitása révén kapcsolódhat az egyetemes kultúrához.

A folyamatos utazás ugyanakkor tovább növelte a fizikai terhelést. A külföldi utak mögött nem pihenés, hanem tárgyalások, fogadások, kiállítások, beszédek és protokolláris események sorozata állt. Ehhez társultak az 1300 éves jubileum bulgáriai programjai, a Politikai Bizottság munkája és a kulturális intézményrendszer napi irányítása. Ljudmila gyakorlatilag egyszerre élt nemzetközi diplomata, miniszter, pártvezető és kulturális ideológus életet.

Az utolsó hónapok egyik nehezen megválaszolható kérdése az, hogy környezete mennyire értette állapotának súlyosságát. A visszaemlékezésekből gyakran az derül ki, hogy többen aggódtak érte, de a rendszer logikája nem kedvezett annak, hogy egy magas rangú vezetőt egyszerűen hosszabb pihenésre küldjenek. Ljudmila maga sem mutatott hajlandóságot arra, hogy

visszavegyen munkatempójából. A küldetéstudat, amely korábban rendkívüli energiát adott neki, most könnyen a saját egészsége ellen fordulhatott.

Ez különösen fontos az öngyilkossági elmélet megítélésében. Később többen úgy írták le Ljudmilát, mint aki 1981 nyarára depressziós, kimerült és reményvesztett lett. Más visszaemlékezések viszont továbbra is tervekről, programokról és előkészületekről beszélnek. A két kép között jelentős ellentmondás van, és könnyű lenne utólag minden fáradtságot a közelgő tragédia előjelének tekinteni. A történelmi forráskritika azonban nem engedheti meg, hogy a halál ismeretében visszafelé rendezzünk el minden korábbi eseményt.

A biztosabb állítás az, hogy 1981 első felében Ljudmila fizikai állapota romlott, miközben munkája nem csökkent. Hogy ehhez milyen lelkiállapot társult, azt sokkal nehezebb megállapítani. Egy erősen kontrollált politikai környezetben a magánéleti és egészségügyi problémák ritkán jelennek meg közvetlenül a dokumentumokban, a későbbi tanúk pedig saját emlékeiket már a halál ismeretében formálták meg.

Az indiai és mexikói utak ezért nem pusztán a kulturális diplomácia történetéhez tartoznak. Egyben az

utolsó nagy nemzetközi vállalkozások is voltak, amelyeket Ljudmila teljesített, mielőtt állapota látványosan romlani kezdett. A nyár közeledtével egyre inkább szükségessé vált, hogy visszavonuljon a szokásos munkatempóból. Erre szolgált Borovec.

A hegyi üdülőhelynek elvileg a pihenést kellett volna jelentenie. A későbbi visszaemlékezések azonban éppen itt helyezik el az utolsó hetek legnyugtalanítóbb eseményeit.

20. Borovec

Borovec a Rila-hegységben fekvő üdülőhely volt, ahová a bolgár vezető elit tagjai rendszeresen visszavonulhattak. Ljudmila számára 1981 nyarán ez a hely nem egyszerű üdülésként jelent meg. Környezetének későbbi beszámolói szerint egészségi állapota miatt pihenésre volt szüksége, és az utolsó hetek jelentős részét a hegyekben töltötte. A pihenés azonban nem feltétlenül hozott megnyugvást.

Emil Alekszandrov és más későbbi visszaemlékezők egyre feszültebb, kimerültebb és bizonytalanabb Ljudmiláról beszéltek. Az ilyen leírásokat természetesen óvatosan kell kezelni. Ha valaki tudja, hogy egy ember rövidesen meghalt, könnyen utólagos jelentést tulajdonít

minden szokatlan gesztusnak, rossz hangulatnak vagy fáradtságnak. Ettől függetlenül több beszámoló is arra utal, hogy Boroveczen Ljudmila viselkedése valóban eltért a korábban megszokottól.

Az egyik legfontosabb állítás az volt, hogy úgy érezte, bizonyos „erők” egyre erősebben dolgoznak ellene. Emil Alekszandrov későbbi visszaemlékezése különösen nagy jelentőséget tulajdonított ennek a megfogalmazásnak. A szó homályossága azonban komoly problémát okoz. Nem tudjuk biztosan, kit vagy mit értett alatta, és azt sem, hogy politikai fenyegetésről, intézményi ellenállásról, személyes konfliktusokról vagy egyszerűen a folyamatos stressz által felerősített érzésről beszélt-e.

A későbbi KGB-elmélet hívei számára ezek az „erők” szinte automatikusan Moszkvát jelentették. A forrás azonban nem ilyen pontos. Sem Alekszandrov beszámolója, sem más ismert dokumentum nem bizonyítja, hogy Ljudmila konkrétan a szovjet titkosszolgálatra gondolt volna. Lehetséges, hogy bolgár pártvezetőről, kulturális ellenfelekről, adminisztratív akadályokról vagy egyszerűen olyan körökről beszélt, amelyek nem értettek egyet programjaival.

Ez nem teszi jelentéktelenné a kijelentést. Egy magas rangú politikus, aki úgy érzi, hogy ellene szervezkednek, önmagában fontos jelenség. A kérdés csak az, hogyan értelmezzük. A későbbi események ismeretében csábító fenyegetésként olvasni, de lehetett egyszerű hatalmi konfliktus is egy olyan rendszerben, ahol a különböző apparátusi csoportok folyamatosan versengtek egymással.

Borovec más szempontból is fontos. Egyes beszámolók szerint Ljudmila ekkor már gyógyszereket szedett, és a testőrével is szereztetett be különböző készítményeket. A Dormopan neve később központi elemévé vált az öngyilkossági elméletnek. A gyógyszerhasználat ténye azonban önmagában még nem bizonyít öngyilkossági szándékot. Egy korábbi súlyos koponyasérüléssel, alvászavarokkal, kimerültséggel vagy szorongással küzdő ember esetében az altatók és nyugtatók használata önmagában nem rendkívüli. A mennyiség és a körülmények viszont annál fontosabbak.

A későbbi tanúk nem ugyanazt mondták arról, mennyi gyógyszert vett be, ki szerezte be a készítményeket, és milyen állapotban volt az utolsó napokban. Az egyik beszámoló alapján úgy tűnhet, mintha tudatosan készült volna valamire; egy másik szerint csak szokásos

gyógyszereiről volt szó. Mivel nem ismerünk teljes toxikológiai jelentést, utólag nagyon nehéz megállapítani, mi volt a tényleges szerepük.

A boroveci időszakot ezért nem szabad egyetlen elmélet szolgálatába állítani. Ugyanazok a tények többféleképpen is értelmezhetők. A visszavonulás lehetett pihenés, de utalhatott súlyos egészségromlásra is. A gyógyszerek lehettek kezelés részei, de az öngyilkossági verzióban más jelentést kapnak. Az „erők” említése lehetett valós politikai feszültség, de könnyen túl is értelmezhető.

A legfontosabb változás az volt, hogy Ljudmila július közepére már nem úgy élt, mint az év elején. A nagy nemzetközi utak időszaka lezárult, a fizikai kimerültség egyre több beszámolóban jelenik meg, és környezetének tagjai később feszültebb légkörről beszéltek. Ez önmagában még nem mondja meg, mi történt július 20-án, de kijelöli azt a közeget, amelyben az utolsó nap eseményeit vizsgálni kell.

A későbbi emlékezések egyik legdrámaibb részlete is Borovechez kötődik: az állítás, hogy Ljudmila iratokat vagy hangfelvételeket semmisített meg. Ha ez valóban megtörtént, könnyen búcsúra készülésként értelmezhető.

Ha azonban a történet csak utólag került a narratívába, akkor az öngyilkossági elmélet egyik legfontosabb építőeleme válik bizonytalanná. Ezért ezt a kérdést külön kell megvizsgálni.

21. Mit égetett el?

A Ljudmila Zsivkova utolsó napjairól szóló későbbi beszámolók egyik leginkább drámai eleme az az állítás, hogy Boroveczen dokumentumokat, feljegyzéseket vagy más személyes anyagokat semmisített meg. A történet azért vált különösen fontossá, mert könnyen beleillik az öngyilkosság forgatókönyvébe. Ha valaki közvetlenül halála előtt rendezi iratait és megsemmisít bizonyos anyagokat, az utólag búcsúra készülésként értelmezhető. A probléma az, hogy az ilyen történetek különösen érzékenyek az utólagos dramatizálásra.

Egy politikus rendszeresen selejtezhet iratokat anélkül, hogy ennek bármilyen végzetes jelentése lenne. Egy kulturális vezető rengeteg kéziratot, jegyzetet, beszédvázlatot és más munkaanyagot halmozhat fel, amelyek között időnként rendet kell tenni. Ha mindez egy olyan ember utolsó hetében történik, akiről később kiderül, hogy rövidesen meghalt, ugyanaz a hétköznapi cselekedet egészen más jelentést kap.

A forráskritika szempontjából ezért három kérdést kell különválasztani. Megtörtént-e valóban az iratok megsemmisítése? Tudjuk-e, pontosan milyen anyagokról volt szó? Van-e bármilyen bizonyíték arra, hogy a megsemmisítés kapcsolatban állt a közelgő halállal?

Az első kérdésre bizonyos későbbi visszaemlékezések igenlő választ adnak. A másodikra már sokkal kevésbé. A történetek gyakran homályosan „iratokról”, „felvételekről” vagy személyes anyagokról beszélnek, anélkül hogy pontosan meghatároznák azok tartalmát. A harmadik kérdésre pedig nincs közvetlen bizonyíték. Ez jelentősen gyengíti a történet bizonyító erejét.

Az öngyilkossági elmélet szempontjából természetesen rendkívül vonzó motívum. A kimerült, ellenségektől tartó politikus visszavonul a hegyek közé, iratokat éget, gyógyszereket szerez be, majd néhány nappal később holtan találják. Egy krimiben ez szinte tökéletes előkészítés lenne. A történelem azonban nem krimi, és a túl jól illeszkedő részletekkel különösen óvatossá kell lenni.

A dokumentumok megsemmisítésének más magyarázatai is lehettek. Elképzelhető, hogy bizalmas munkairatokról volt szó, amelyeket politikai vagy

biztonsági okokból nem akart megőrizni. Lehetek személyes feljegyzések, amelyeket nem kívánt mások kezében látni. Az is lehetséges, hogy a későbbi tanú egyszerűen nagyobb jelentőséget tulajdonított az eseménynek, mint amekkorát Ljudmila maga adott neki.

Még érdekesebb lenne tudni, hogy valóban voltak-e olyan iratok, amelyek eltűnése mások számára kényelmes lehetett. Ha például politikai konfliktusokról, személyes nézeteltérésekről vagy bizalmas nemzetközi kapcsolatokról szóló anyagokat semmisített meg, az másféle értelmezést is lehetővé tenne. Ilyen konkrét bizonyíték azonban jelenleg nincs előttünk.

A halál körüli legendák egyik általános sajátossága, hogy a korábbi eseményeket utólag jelentéssel töltik meg. Egy telefonhívás fenyegetéssé válik, egy rossz hangulat depresszióvá, egy gyógyszeres doboz öngyilkossági eszközzé, egy iratrendezés pedig búcsúrituálé. Egyenként mindegyik lehetséges, de egyik sem bizonyító erejű önmagában. Borovec ezért a könyv nyomozati részében nem a megoldás helyszíne, hanem a bizonytalanság kezdete.

Annyi valószínűnek látszik, hogy Ljudmila július közepén fizikailag és idegileg kimerült volt. Későbbi

tanúk szerint gyógyszereket használt, egyes anyagait rendezte vagy megsemmisítette, és úgy érezhette, hogy politikai vagy személyes ellenállással találkozik. Ezek a körülmények együtt valóban nyugtalanító képet adnak, de még nem döntenek el, hogy öngyilkossági szándék, egészségügyi összeomlás vagy egyszerűen egy rendkívül megterhelt ember utolsó hete áll előttünk. A következő nap eseményei sokkal többet számítanak.

július 20-án Ljudmila elhagyta Borovecet és visszatért Szófiába. Ettől a ponttól kezdve az emlékek már nem csupán eltérnek egymástól, hanem több helyen közvetlenül ellentmondanak egymásnak. A halál időpontja, a riasztás ideje, a gyógyszerek szerepe és még az is vitatottá vált, milyen állapotban találták meg. A történet itt válik valódi nyomozássá.

22. Az utolsó út Szófiába

július 20-án Ljudmila Zsivkova elhagyta Borovecet és visszatért Szófiába. Ettől a pillanattól kezdve az események rekonstruálása lényegesen nehezebbé válik, mert a később megszólaló tanúk beszámolóit több fontos ponton eltérnek egymástól. A történet további része ezért nem írható meg egyetlen biztos időrendként. Inkább egymással versengő változatokat kell egymás

mellé helyezni, és minden állításnál megvizsgálni, mikor hangzott el, ki mondta, milyen közelségben volt az eseményekhez, és milyen későbbi érdek vagy emlékezeti torzulás befolyásolhatta.

Azt több beszámoló is megerősíti, hogy Ljudmila július 20-án visszatért a fővárosba. A pontos indulási és érkezési idő azonban már nem minden forrásban azonos. Ez önmagában nem meglepő. Az emberek évekkal vagy évtizedekkel később ritkán emlékeznek percre pontosan egy olyan napra, amelynek jelentőségét csak utólag ismerték fel. A probléma akkor kezdődik, amikor az eltérő időpontok már nem néhány perces eltérést jelentenek, hanem órákat, és ezek az órák meghatározzák, hogy egyáltalán mikor történhetett a végzetes rosszullét.

Ljudmila környezetében több ember volt, akinek a vallomása később különös súlyt kapott. Közéjük tartozott Dimitar Murdzsev testőr és Kiril Zafirov gépkocsivezető. Mindketten közvetlen kapcsolatban álltak vele, mégis eltérően emlékeztek a kritikus órákra. Ez a különbség a halál egyik legfontosabb rejtélyévé vált.

A bojánai rezidencia a bolgár vezető elit zárt világának része volt. Nem olyan hely, ahol független tanúk

véletlenül megjelenhettek, és nem olyan környezet, amelynek minden mozgását nyilvános dokumentumok rögzítették. A be- és kilépések, telefonhívások, személyzeti mozgások és orvosi intézkedések egy része valószínűleg nyilvántartásba került, de ezek teljes dokumentációja nem hozzáférhető. A későbbi nyomozás így nagyrészt személyes emlékezetre épül. Ez különösen veszélyes forrástípus.

A személyes emlékezet nem egyszerűen megőrzi a múltat, hanem folyamatosan újrarendezi. Egy tragikus haláleset esetében ez még erősebben működik. Az ember utólag összekapcsolja azokat a jeleket, amelyek akkor talán jelentéktelennek tűntek, és kihagyhat olyan részleteket, amelyek később kényelmetlenné váltak. Mindez nem jelenti azt, hogy a tanúk szándékosan hazudtak. Az ellentmondás sokszor nem megtevesztésből, hanem az emlékezet működéséből következik.

Ljudmila utolsó útját ezért nem lehet romantikus vagy krimiszerű „utolsó utazásként” kezelni. A biztos tények egyszerűbbek. Július 20-án Borovecből visszatért Szófiába, állapota már korábban sem volt jó, gyógyszereket használt, és a nap további részében olyan események történtek, amelyek néhány órával később

halálához vezettek. A legfontosabb kérdés az, hogy mikor történt a döntő rosszullet.

Az egyik későbbi változat szerint már a kora esti órákban megtalálták a fürdőszobában. Egy másik szerint csak este nyolc után történt a riasztás, és ekkor még mutatott életjeleket. Ha az első változat igaz, a hivatalos hajnali kétórás halálidőpont hosszú újraélesztési vagy életfenntartási időszakot feltételez. Ha a második változat áll közelebb az igazsághoz, akkor a történet időrendje kevésbé szélsőséges, de továbbra is sok kérdés marad nyitva.

Az utolsó szófiai nap rekonstruálásához ezért nem elég azt kérdezni, mi történt. Azt is vizsgálni kell, mikor jelentek meg az egyes változatok, és milyen információk álltak rendelkezésre akkor, amikor a tanúk megszólaltak. A következő probléma még érzékenyebb, mert közvetlenül érinti az öngyilkosság lehetőségét.

23. Dormopan

A Ljudmila Zsivkova haláláról szóló későbbi történetekben a Dormopan neve szinte önálló szereplővé vált. Az altatóként és nyugtatóként használt gyógyszer azért kapott ekkora jelentőséget, mert egyes beszámolók szerint Ljudmila közvetlenül halála előtt szerzett be

belőle, illetve több tablettát vett be. Ebből épült fel az öngyilkossági elmélet egyik legfontosabb érve.

A gyógyszerek jelenléte azonban csak akkor válik bizonyító erejűvé, ha tudjuk, pontosan milyen készítményekről, milyen adagokról és milyen időpontokról volt szó. Ezek közül egyik adat sem rekonstruálható teljes bizonyossággal. A későbbi tanúk eltérően emlékeztek a tabletták számára, arra, hogy ki hozta őket, illetve arra is, hogy Ljudmila korábban rendszeresen használt-e hasonló készítményeket.

A gyógyszerhasználat önmagában nem volt rendkívüli. Korábbi sérülései, alvászavarai, fizikai kimerültsége és idegi megterhelése alapján teljesen elképzelhető, hogy orvosi vagy félorvosi módon nyugtatókat és altatókat alkalmazott. A hetvenes-nyolcvanas évek kelet-európai gyógyszerelési gyakorlatában az ilyen készítmények használata ráadásul jóval kevésbé volt szigorúan szabályozott, mint később. A döntő kérdés az adag.

Ha csak a szokásos mennyiséget vette be, a Dormopan aligha magyarázza a halált. Ha viszont nagyobb mennyiséget fogyasztott, akkor felmerülhet mérgezés, eszméletvesztés vagy olyan állapot, amely közvetetten fulladáshoz vezetett. A probléma az, hogy a pontos

toxikológiai eredmény nem ismert, és a nyilvánosságra került források nem adnak megbízható laboratóriumi adatot.

A későbbi öngyilkossági változat gyakran úgy épül fel, mintha a gyógyszerek ténye önmagában bizonyítaná a szándékot. Ez logikailag hibás. Még jelentős túladagolás esetén is külön kérdés lenne, hogy szándékos vagy véletlen bevétel történt-e. Egy kimerült, rosszul alvó, többféle gyógyszert használó ember könnyen tévedhet az adagolásban, és az is elképzelhető, hogy a gyógyszerek nem elsődleges halálokként, hanem más rosszullét súlyosbító tényezőjeként játszottak szerepet.

Az egyik későbbi tanú azt állította, hogy Ljudmila csak két tablettát vett be. Ez a mennyiség, ha valóban pontos, jelentősen gyengíti a gyógyszeres öngyilkosság elméletét. Más visszaemlékezések ennél homályosabbak, és nem teszik lehetővé a biztos mennyiségi rekonstrukciót.

A gyógyszer történet azért vált mégis ennyire fontossá, mert jól illeszkedett a Borovecban kialakított utólagos képhez. A kimerültség, a megsemmisített iratok, az „erők” emlegetése és az altatók együtt már egy lehetséges búcsú előkészületeinek látszhatnak. Ha

azonban ezeket az elemeket külön-külön vizsgáljuk, mindegyiknek van hétköznapiabb magyarázata is.

Ez nem jelenti azt, hogy az öngyilkosság lehetőségét ki kell zárni. Éppen ellenkezőleg, komolyan kell venni, de csak ugyanazzal a forráskritikával, amelyet a természetes halál vagy a gyilkosság elméleténél alkalmazunk. Egy történelmi nyomozásban az egyik forгатókönyv sem kaphat előnyt pusztán azért, mert drámaibb vagy jobban illik a később kialakult legendához.

A Dormopan története ráadásul egy másik kérdést is felvet. Ha valóban gyógyszermérgezés gyanúja merült fel, miért nem ismerünk olyan toxikológiai vizsgálatot, amely ezt egyértelműen tisztázta volna? Lehetséges, hogy történt ilyen vizsgálat, de eredménye nem került nyilvánosságra. Az is lehetséges, hogy nem végezték el a mai mércével elvárható részletességgel. Mindkét eset újabb bizonytalanságot hagy a történetben.

A gyógyszerek tehát nem oldják meg a rejtélyt. Inkább újabb réteget adnak hozzá, és még fontosabbá teszik a kritikus órák pontos időrendjének vizsgálatát.

24. Hat óra vagy negyed kilenc?

A halál körüli vallomások közül talán a legnehezebben feloldható ellentmondás az időponthoz kapcsolódik. Dimitar Murdzsev későbbi beszámolója szerint a riasztás már a kora esti órákban megtörtént. A történet egyik változatában körülbelül hat óra körül értesítették arról, hogy Ljudmilával baj van, és amikor a fürdőhelyiséghez ért, már nem érzékelt pulzust.

Kiril Zafirov gépkocsivezető ezzel szemben jóval későbbi időpontra emlékezett. Beszámolója szerint este negyed kilenc körül kapott telefonhívást, és amikor Ljudmilát kiemelték, még életben volt. A két vallomás között tehát nem néhány perces eltérés van, hanem több mint két óra, ráadásul az életjelek kérdésében is ellentmondanak egymásnak. Ez az eltérés nem magyarázható egyszerű emlékezetpontatlansággal.

Két óra egy ilyen eseményben döntő különbség. Ha Murdzsev időpontja helyes, akkor Ljudmila már kora este kritikus, talán visszafordíthatatlan állapotban lehetett. Ha Zafirov beszámolója pontosabb, akkor a végzetes esemény jóval később következett be, és a hivatalos hajnali kétórás halálidőpont is más megvilágításba kerül.

A probléma azért különösen fontos, mert a halál mechanizmusát is érinti. Egy agyvérzés, gyógyszeres

eszméletvesztés vagy fulladás lefolyása időben rekonstruálható lenne, ha pontosan tudnánk, mikor találták meg, mikor kezdődött az újraélesztés, mikor érkeztek orvosok, és milyen állapotban volt az egyes időpontokban. Ezek az adatok azonban nem állnak teljesen rendelkezésre.

A hivatalos orvosi közlemény nem részletezte az események óráról órára követhető menetét. A nyilvánosság számára csak azt közölték, hogy július 20-án állapota váratlanul rosszabbodott, agyvérzés következett be, majd súlyos légzési és keringési zavarok léptek fel. A halál időpontját július 21-én hajnali két órában jelölték meg. Ez a megfogalmazás lehet orvosilag pontos, de nem válaszol arra, mi történt a rosszullét és a halál között.

A későbbi tanúk ezért különösen nagy jelentőséget kaptak. Murdzsev testőrként közvetlen közelben dolgozott, így beszámolója első kézből származó forrásnak számít. Ugyanakkor évekkel később szólalt meg, és emlékezése már egy teljesen más politikai rendszerben keletkezett. Zafirov ugyancsak közvetlen környezethez tartozott, de az ő vallomása is késői emlékezet. A két történet közül egyik sem tekinthető automatikusan biztosabbnak csak azért, mert

részletesebb.

A késői visszaemlékezések egyik sajátossága, hogy a részletgazdagság nem feltétlenül jelent nagyobb pontosságot. Az emberi emlékezet képes nagyon magabiztosan rögzíteni olyan időpontokat is, amelyek valójában később alakultak ki. A tanú számára a „hat óra” vagy a „negyed kilenc” évtizedekkel később ugyanúgy biztosnak tűnhet, miközben a korabeli dokumentumok nélkül nehéz eldönteni, melyik áll közelebb a valósághoz.

Ez az ellentmondás különösen erősen érinti az öngyilkossági elméletet. Ha Ljudmilát már hat körül halottan találták, akkor fontos tudni, mikor vehette be a gyógyszereket, mikor került a fürdőbe, és mi történt az azt megelőző órákban. Ha viszont csak nyolc után következett be a kritikus esemény, akkor az egész utolsó délután időrendje másképpen alakul.

A gyilkossági változat hívei ugyanezt az időbeli bizonytalanságot az eltussolás bizonyítékának tekintették. Eszerint ha a tanúk nem ugyanazt az időpontot mondják, akkor valaki szándékosan meghamisította az eseményeket. Ez azonban túl gyors következtetés. Az ellentmondás valóban gyanút keltő, de

önmagában nem bizonyít manipulációt.

A pontosabb megoldás csak olyan kortárs dokumentumokból lenne lehetséges, mint az ügyeleti naplók, telefonfeljegyzések, orvosi érkezési idők vagy biztonsági szolgálati jelentések. Amíg ezek nem kerülnek elő, a két időpont közötti különbséget nyitott kérdésként kell kezelni. Egy dolog azonban már biztos: az utolsó órák időrendje nem olyan egyértelmű, ahogyan azt az 1981-es hivatalos közlemény sugallta.

25. A fürdőkád

A Ljudmila Zsivkova haláláról szóló történet legmakacsabb részlete a fürdőkád. A hivatalos 1981-es közlemény nem beszélt róla, a későbbi visszaemlékezésekben viszont központi jelentőségű helyszínné vált. Ha valóban ott találták meg, a halál mechanizmusa lényegesen bonyolultabb annál, mint amit az agyvérzés önmagában megmagyaráz.

A legfontosabb kérdés természetesen az, hogy pontosan milyen állapotban volt, amikor rátaláltak. A későbbi beszámolók szerint a fürdőben vagy fürdőmedencében feküdt, és a fulladás lehetősége ezért már korán felmerült. A boncolásban részt vevő patológus későbbi nyilatkozata pedig különösen nagy súlyt adott

ennek, mert közvetlen halálokként vízbefúlást említett.

Ha ez az állítás pontos, a hivatalos és a későbbi orvosi történet nem feltétlenül zárja ki egymást. Lehetséges például, hogy Ljudmila agyvérzést kapott, elvesztette eszméletét, majd a vízbe került és megfulladt. Ebben az esetben az agyvérzés lenne a rosszullét kiváltó oka, a fulladás pedig a közvetlen halálmechanizmus. Ez az egyik legegyszerűbb módja annak, hogy a kétféle magyarázatot összeegyeztessük.

Más lehetőség is van. Ha gyógyszerek hatására vált eszméletlenné, akkor a fulladás közvetlen oka nem agyvérzés, hanem gyógyszeres állapot lehetett. Ha pedig szándékosan merült a vízbe, akkor öngyilkosság történt. Mindhárom verzió ugyanahhoz a helyszínhez kötődik, de teljesen más előzményt feltételez. Ezért a fürdőkád önmagában semmit sem dönt el.

A gyilkossági elmélet hívei számára természetesen az is elképzelhető volt, hogy valaki erőszakkal juttatta víz alá. A későbbi patológusi beszámoló azonban állítólag nem talált olyan külsérelmi nyomokat, amelyek egyértelmű fizikai kényszert bizonyítottak volna. Ez jelentősen gyengíti az egyszerű fojtásos gyilkosság lehetőségét, bár önmagában nem zár ki minden külső

beavatkozást.

A mérgezéses gyilkosság változata éppen ezért vált vonzóbbá. Ebben a forgatókönyvben valaki olyan anyagot adhatott Ljudmilának, amely rosszullétet vagy eszméletvesztést okozott, a fulladás pedig másodlagos következmény lett. Ennek azonban jelenleg nincs toxikológiai bizonyítéka, és ismert konkrét méreganyagot sem lehet megbízhatóan azonosítani.

A fürdőkád története egy másik problémát is felvet. Ha a helyszínen egy magas rangú Politbüro-tagot eszméletlenül találtak, akkor elvileg azonnal rendkívül részletes biztonsági és orvosi dokumentációt kellett volna készíteni. A pártvezető lányáról volt szó, ráadásul olyan államban, ahol a vezetők minden mozgását biztonsági szolgálatok követték. A teljes dokumentáció hiánya ezért önmagában is fontos történeti probléma.

Nem feltétlenül azért, mert valamit eltussoltak. Lehetséges, hogy a dokumentumok ma is léteznek, de nem hozzáférhetők, elvesztek vagy más levéltári rendszerben találhatók. A kutató számára azonban az eredmény ugyanaz: az esemény helyszínének rekonstrukcióját főként későbbi beszámolókból kell elvégezni.

A fürdőkád ezért a rejtély középpontjában marad. Nem azért, mert önmagában bizonyítaná az öngyilkosságot vagy a gyilkosságot, hanem mert a hivatalos 1981-es közleményből teljesen hiányzik egy olyan részlet, amely később orvosilag is jelentősnek bizonyult.

Ez az elhallgatás különbözőképpen értelmezhető. A rendszer egyszerűen kerülhette a méltatlannak vagy kínosnak tartott részleteket, és az agyvérzés diagnózisát elegendőnek tekinthette. Az is lehetséges, hogy a teljes eseménysor sokkal bizonytalanabb volt annál, mint amit a nyilvánosságnak el akartak mondani. A két lehetőség között jelenleg nincs biztos választás.

A következő lépés ezért az orvosi dokumentumok vizsgálata. Az 1981-es hivatalos közlemény, a bizottság összetétele és a későbbi patológusi nyilatkozat együtt már lehetővé teszi, hogy különválasszuk a halál okát, a halál mechanizmusát és a nyilvánosságnak adott politikai magyarázatot. Ezek ugyanis nem feltétlenül ugyanazt jelentik.

26. Az orvosi bizottság

Ljudmila Zsivkova halála után a bolgár vezetésnek gyorsan és egyértelműen kellett közölnie, mi történt az

ország egyik legmagasabb rangú politikusával. A hivatalos magyarázatot az orvosi bizottság jelentése adta meg, amelyet a Bolgár Kommunista Párt központi lapja, a *Rabotniceszko delo* is közölt. A dokumentum azért különösen fontos, mert nem későbbi visszaemlékezés, hanem közvetlenül a halál után keletkezett kortárs forrás. Pontosan megmutatja, mit kívánt a bolgár állam 1981 júliusában hivatalos tényként rögzíteni.

A közlemény szerint Ljudmila egészségi állapota az utóbbi időben a nagy túlterhelés miatt romlott. Orvosi kezelésben részesült, amelynek hatására gyors javulás következett be, július 20-án azonban váratlan rosszabbodás történt. Az orvosi bizottság ezt agyvérzéssel magyarázta, amelyet súlyos és visszafordíthatatlan légzési, illetve keringési zavarok követtek. A halál időpontjaként július 21-én hajnali két órát jelöltek meg.

A megfogalmazás első pillantásra világos és orvosilag rendezett eseménysort rajzol fel. Korábbi kimerültség, javulás, váratlan agyvérzés, majd a létfontosságú szervek működésének összeomlása. A közleményből úgy tűnik, mintha az események ok-okozati lánc minden lényeges ponton ismert volna. A későbbi vallomások fényében azonban feltűnő, mi minden nincs benne.

Nincs szó arról, hol történt a rosszullét. Nem említi a fürdőszobát vagy a víz jelenlétét. Nem beszél gyógyszerekről, esetleges altatókról vagy nyugtatókról. Nem közli, mikor találtak rá, milyen állapotban volt, ki kezdte meg az elsősegélyt, mikor érkeztek az orvosok és milyen beavatkozásokat végeztek. Nem tudjuk meg belőle azt sem, pontosan milyen vizsgálatok alapján állapították meg az agyvérzést.

Mindez önmagában nem jelenti azt, hogy a jelentés hamis lett volna. Egy nyilvánosságnak szánt orvosi közlemény rendszerint nem tartalmaz minden klinikai részletet, és egy magas rangú politikus halálakor különösen valószínű, hogy a család és a vezetés diszkréciót kívánt. A kérdés inkább az, hogy az elhallgatott részletek közül később több olyannak bizonyult, amely közvetlenül befolyásolja a halál értelmezését.

A bizottság összetétele is figyelmet érdemel. Az eredeti lapban négy orvos neve szerepelt: Atanasz Maleev akadémikus, Jonko Beloev professzor, Jordan Jordanov professzor és Szivcso Szivcsev patológus. A névsor komoly szakmai tekintélyt sugallt, és nyilvánvalóan azt a célt is szolgálta, hogy a közlemény hitelességét megerősítse. Szivcsev neve később

különösen fontossá vált.

Évtizedekkel a halál után olyan nyilatkozatot tulajdonítottak neki, amely szerint a boncolás közvetlen halálokként vízbefúlást állapított meg. Ha ez pontosan tükrözi a patológus véleményét, akkor nem arról van szó, hogy az 1981-es közlemény feltétlenül téves volt, hanem arról, hogy csak az eseménysor egyik részét mondta el. Az agyvérzés és a vízbefúlás ugyanis akár ugyanannak a végzetes folyamatnak két különböző szakasza is lehetett.

Orvosi értelemben alapvető különbség van a kiváltó esemény és a közvetlen halálmechanizmus között. Valaki kaphat agyvérzést, elveszítheti az eszméletét, majd vízbe kerülhet és megfulladhat. Ebben az esetben az agyvérzés valóban döntő szerepet játszik a halálban, miközben a közvetlen mechanizmus fulladás. Ugyanez megtörténhet gyógyszeres eszméletvesztés után is, ami már egészen más oksági láncot jelentene.

A hivatalos közlemény azonban nem engedte meg, hogy ilyen kérdések felmerüljenek. A társadalom számára egyetlen, lezárt magyarázatot adott. Ennek politikai jelentősége legalább olyan fontos, mint orvosi tartalma. Egy kommunista vezető váratlan halála nem válhatott nyilvános találgatások tárgyává, különösen

akkor nem, ha az érintett maga is a Politikai Bizottság tagja és az ország első emberének lánya volt.

A rendszer szempontjából az agyvérzés ideális magyarázatot jelentett. Természetes halál, amely nem követelt bünygyi vizsgálatot, nem nyitott politikai konfliktust és nem vetett fel kellemetlen magánéleti kérdéseket. Ha a háttérben valóban baleset, gyógyszeres rosszullét vagy öngyilkosság állt, egyik sem illett volna jól ahhoz a képhez, amelyet a vezetés Ljudmiláról meg kívánt őrizni.

Ez még nem bizonyítja, hogy a közleményt politikai okból meghamisították. Azt viszont biztosan mutatja, hogy az állam a halálból csak annyit tett nyilvánossá, amennyit szükségesnek ítélt. A fennmaradó kérdések megválaszolásához ezért nem a sajtóközlemény, hanem a boncolás dokumentációja volna a legfontosabb forrás. Éppen ez az, ami nem áll teljes egészében rendelkezésünkre.

27. A boncolás

Egy váratlan haláleset bizonytalanságait rendszerint a boncolás tisztázhatja. A patológiai vizsgálat képes elkülöníteni a természetes betegséget a külső behatástól, kimutatni sérüléseket, fulladásra utaló jeleket, és

megfelelő toxikológiai vizsgálatokkal a gyógyszerek vagy mérgek szerepét is tisztázni. Ljudmila Zsivkova esetében éppen ezért különösen fontos lenne a teljes boncolási dokumentáció. A probléma az, hogy ez a dokumentáció nem hozzáférhető olyan formában, amely lehetővé tenné a későbbi állítások független ellenőrzését.

Maga a boncolás megtörtént, és abban Szivcso Szivcsev patológus is részt vett. A későbbi beszámolók szerint nem találtak olyan külsérelmi nyomokat, amelyek nyílt erőszakot bizonyítottak volna. Ez fontos körülmény, mert jelentősen gyengíti azokat a változatokat, amelyek szerint Ljudmilát fizikailag kényszerítették víz alá vagy közvetlen erőszakos támadás érte.

A külsérelmi nyomok hiánya azonban nem zár ki minden idegenkezűséget. Mérgezés, gyógyszer manipulálása vagy más olyan beavatkozás elvileg lehetséges lett volna, amely nem hagy jellegzetes külső nyomot. Ahhoz azonban, hogy ez több legyen pusztán lehetőségénél, toxikológiai bizonyítékokra lenne szükség. Ilyen bizonyítékot jelenleg nem ismerünk.

Nem világos, történt-e részletes toxikológiai vizsgálat, és ha igen, milyen anyagokra terjedt ki. Az 1981-es hivatalos közlemény erről nem tett említést, később

pedig nem került elő olyan hiteles laboratóriumi jegyzőkönyv, amely egyértelműen igazolná vagy kizárná gyógyszerek, mérgek vagy más idegen anyagok szerepét.

Ez különösen a Dormopan miatt fontos. Ha valóban felmerült gyógyszer-túladagolás lehetősége, a vérből és szövetmintákból elvileg megállapítható lett volna, milyen mennyiségben volt jelen a készítmény hatóanyaga. Ha ilyen vizsgálat történt, eredménye lényegesen szűkíthetné a lehetséges magyarázatok körét. Az eredmény azonban nincs előttünk.

A boncolás másik fontos kérdése a fulladás. Szivcsev későbbi nyilatkozata szerint a közvetlen halálok vízbefúlás volt. Ha ezt elfogadjuk, több lehetséges eseménysor marad. Ljudmila agyvérzést kaphatott a fürdőben, majd eszméletlenül víz alá kerülhetett. Gyógyszerek miatt veszíthette el eszméletét. Szándékosan is megpróbálhatott véget vetni életének. Elméletileg külső beavatkozás is történhetett, bár ennek közvetlen fizikai bizonyítéka nem ismert. A patológiai adat tehát önmagában nem mondja meg, miért került a vízbe.

Ez az egyik legfontosabb különbség a halál rejtélyében. A vízbefúlás lehet tény, miközben az

esemény értelmezése továbbra is nyitott marad. A későbbi összeesküvés-elméletek gyakran úgy kezelték a fulladás említését, mintha az automatikusan cáfolná a természetes halál lehetőségét. Ez nem feltétlenül igaz.

Ugyanakkor az is jogos kérdés, miért nem szerepelt a fulladás a nyilvánosságnak szánt 1981-es közleményben. Ha a boncolás ezt egyértelműen kimutatta, akkor a kihagyás tudatos döntés lehetett. Ennek oka azonban többféle lehetett. A vezetés elkerülhette a méltatlannak tartott részleteket, védhette a család magánéletét, vagy egyszerűen a kiváltó egészségügyi eseményt tekinthette a halál valódi okának.

Emil Alekszandrov később ennél súlyosabb kérdéseket fogalmazott meg. Miért ilyen szűk körben zajlott a boncolás? Miért nem vált hozzáférhetővé a teljes jegyzőkönyv? Miért maradtak bizonytalanok az utolsó órák orvosi részletei? Ezek a kérdések a rendszer bukása után már nyilvánosan is feltehetőek voltak, de az idő múlása nem segítette a bizonyítást.

Éppen ellenkezőleg. Minél később szólaltak meg a tanúk, annál nagyobb szerepet kapott az emlékezet, és annál kevésbé lehetett korabeli dokumentumokkal ellenőrizni állításaikat.

A boncolás története ezért egyszerre ad kapaszkodót és növeli a bizonytalanságot. Valószínűleg történt vízbefúlás, nem ismerünk nyilvánvaló erőszakos sérülést, és nincs hozzáférhető bizonyíték mérgezésre. Ugyanakkor nincs előttünk a teljes jegyzőkönyv, nem ismerjük a toxikológiai eredményeket, és nem tudjuk biztosan rekonstruálni a rosszullét és a halál közötti órákat. Ezek között a hiányok között született meg a legenda.

Mielőtt azonban azt vizsgálnánk, hogyan alakult ki az öngyilkosság, a baleset és a KGB-merénylet története, érdemes visszatérni ahhoz, mit látott mindebből egy átlagos bolgár olvasó 1981 júliusában. Meglepően keveset.

IX. RÉSZ

HOGYAN HALLGAT EGY DIKTATÚRA?

28. Mit mondott a bolgár sajtó?

A bolgár állampolgárok számára Ljudmila Zsivkova halála nem rejtélyként jelent meg. A sajtó világos, egységes történetet közölt: az ország egyik kiemelkedő vezetője rövid betegség, illetve súlyos egészségügyi rosszullét következtében meghalt. A gyász híre gyorsan összekapcsolódott életművének méltatásával, és a halál körülményeinek részletei szinte teljesen eltűntek.

Ez nem valamiféle szerkesztői véletlen volt. A bolgár sajtó 1981-ben a pártállam részeként működött. A Rabotniceszko delo a Bolgár Kommunista Párt központi lapja volt, a kulturális és ifjúsági kiadványok pedig ugyanannak a politikai rendszernek az intézményeihez tartoztak. Egy Politbüro-tag haláláról nem folyt egymástól független szerkesztőségek közötti verseny, és nem létezett olyan újságírói gyakorlat, amelyben riporterek a hivatalos közleményen túl saját forrásokból próbálták volna rekonstruálni a történeteket.

A korabeli lapszámok éppen ezért nagyon értékesek. Nem azért, mert megoldják a halál rejtélyét, hanem mert megmutatják, hogyan alakította ki a rendszer az esemény

hivatalos emlékezetét.

A Rabotniceszko delo közölte az orvosi bizottság jelentését. Ez volt a legrészletesebb hivatalos információ. A halálhírt azonban azonnal körülvette a politikai és kulturális méltatás. Ljudmila nem egyszerűen elhunyt politikusként jelent meg, hanem a párt hűséges munkásaként, a bolgár kultúra képviselőjeként és a nemzetközi béke ügyének szolgálójaként.

A Literaturen front hasonló irányt követett. A kulturális lapban a körülményekből lényegében annyi maradt meg, hogy Ljudmila rövid betegség után meghalt. Sokkal nagyobb hangsúlyt kapott kulturális munkája, személyisége, a művészekkel fenntartott kapcsolata és a bolgár kultúra nemzetközi megismertetéséért végzett tevékenysége.

A különbség feltűnő. Miközben a későbbi tanúk fürdőről, gyógyszerekről és bizonytalan időpontokról beszéltek, a korabeli sajtó olvasója ezekből semmit sem tudhatott. Az eseményből már két nappal később eltűnt minden olyan elem, amely kérdést vethetett volna fel.

Ez önmagában jól mutatja a diktatórikus nyilvánosság működését. Nem feltétlenül hamis történetet kellett létrehozni; elegendő volt szűkíteni a közölhető tények

körét. A nyilvánosság nem kapott olyan adatot, amelyből alternatív magyarázatot építhetett volna. A sajtó így nem megoldotta a rejtélyt, hanem megakadályozta, hogy rejtélyként egyáltalán megjelenjen.

29. A gyász nyelve

A korabeli bolgár lapokban Ljudmila Zsivkova halála nagyon gyorsan átkerült az orvosi esemény nyelvéből a politikai gyász nyelvébe. A *Literaturen front*, a színházi és kulturális lapok, valamint más hivatalos kiadványok már nem elsősorban arról beszéltek, hogyan halt meg, hanem arról, mit jelentett az élete.

Ez a nyelv erősen ritualizált volt. A kommunista államok gyászbeszédeiben rendszeresen visszatértek a párthűség, a nép szolgálata, az önfeláldozó munka és a szocialista jövő fogalmai. Ljudmila esetében ehhez saját kulturális programjának szókészlete is társult: világkultúra, béke, gyermekek, szépség és a bolgár történelmi örökség.

A gyászszövegekben egy olyan személyiség képe alakult ki, aki egész életét a kultúra és az emberiség jobb jövőjének szolgálatába állította. Ez a kép nem feltétlenül volt teljesen hamis. Ljudmila valóban rendkívüli intenzitással dolgozott kulturális programjain, és

nemzetközi kapcsolatai is jelentősek voltak. A gyász azonban minden ellentmondást eltünttetett.

Nem jelent meg a nepotizmus kérdése. Nem beszéltek a programok költségeiről, a párton belüli ellenérzésekről vagy a különös spirituális érdeklődéséről. Nem volt szó arról sem, hogy egyesek kulturális udvart láttak körülötte. A halott politikusból egységes, példaszerű figura lett. Ez a folyamat különösen gyorsan ment végbe.

A kommunista politikai kultúrában a vezetők halála rendszerint azonnal kanonizálta életüket. A hivatalos nekrológ nem arra szolgált, hogy mérleget készítsen ellentmondásos pályájukról, hanem hogy kijelölje, miként kell rájuk emlékezni. Ljudmila esetében a rendszernek ráadásul különleges oka volt az egységes emlékezet kialakítására: Todor Zsivkov személyes tragédiájáról is szó volt.

A lánya elvesztése magánemberként nyilvánvalóan súlyosan érintette a bolgár vezetőt. Politikai értelemben azonban nem engedhette meg, hogy a halál körül találgatások vagy botrányok alakuljanak ki. A hivatalos gyász egyszerre védte az államot, a családot és Ljudmila politikai örökségét.

A kultúrpolitikai intézmények különösen fontos szerepet kaptak ebben. Azok az emberek, akik éveken át Zsivkova programjain dolgoztak és karrierjük részben hozzá kötődött, most az emlékezet őrzőivé váltak. Számukra Ljudmila halála nemcsak személyes veszteség volt, hanem saját intézményi jövőjük kérdése is.

Ezért a gyászbeszédekben már megjelent a folytonosság gondolata. Munkáját folytatni kell, elképzeléseit tovább kell vinni, kulturális kezdeményezéseinek túl kell élniük alapítójukat. Ezzel a halál pillanatában megkezdődött az örökség intézményesítése.

A rejtély szempontjából ennek különös következménye lett. Minél erősebben épült a példaképszerű Ljudmila-kép, annál nehezebb volt olyan változatot elfogadni, amely öngyilkosságról vagy gyógyszer-túladagolásról szólt volna. Egy szocialista kulturális hős nem illett az ilyen történetbe. A rendszer számára ezért a természetes halál nemcsak orvosi magyarázat, hanem emlékezetpolitikai szükséglet is lehetett.

30. A temetés

Ljudmila Zsivkova temetése a bolgár állam egyik legnagyobb gyászszertartásává vált. A hivatalos beszámolók hatalmas tömegekről szóltak, és a későbbi összefoglalások szerint százezres nagyságrendben vehettek részt a búcsúztatáson. A pontos számoknál fontosabb azonban maga a látvány: az állam nyilvánosan demonstrálta, hogy Ljudmila halála nem magántragédia, hanem nemzeti veszteség.

A kommunista rendszerek politikai temetésesei mindig több funkciót töltöttek be egyszerre. A gyász mellett megerősítették a közösség egységét, bemutatták a vezetés folytonosságát, és politikai üzenetet küldtek belföldre és külföldre. A tömeg jelenléte ezért nem értelmezhető egyszerűen népszerűségi felmérésként.

A résztvevők között nyilvánvalóan sokan lehettek, akik őszintén gyászolták Ljudmilát. Kulturális körökben valódi személyes hívei voltak, programjai számos művésznak, tudósnak és fiatalnak adtak lehetőséget, és a bolgár társadalomban is más képet mutatott, mint a pártapparátus megszokott idős férfi vezetői. Fiatal volt, nő, nemzetközileg ismert és szokatlanul művelt politikus, ami önmagában megkülönböztette.

A részvételt ugyanakkor az állami intézmények is szervezték. Munkahelyek, társadalmi szervezetek, pártbizottságok és kulturális intézmények mozgósíthatták tagjaikat. A diktatúrában a nyilvános részvétel ritkán volt teljesen spontán vagy teljesen kényszerített; a két elem gyakran egyszerre volt jelen.

A temetés képei különösen fontosak voltak Todor Zsivkov számára. Az ország első embere apaként állt lánya koporsója mellett, miközben politikai rendszere továbbra is működött körülötte. A személyes veszteség és az állami reprezentáció elválaszthatatlanná vált. Ezekben a napokban nyilvánosan senki sem kérdezhetette meg tőle, hogyan halt meg valójában a lánya.

Nem tudhatjuk, ő maga ekkor pontosan miben hitt. Elfogadta-e az agyvérzés magyarázatát, kapott-e részletesebb orvosi tájékoztatást, tudott-e a fulladásról, és felmerült-e benne már ekkor bármilyen gyanú. Későbbi visszaemlékezései alapján a kérdés nem zárult le számára véglegesen, de ezt nem lehet automatikusan visszavetíteni 1981 júliusára. A temetés mindenesetre lezárásnak készült.

A bolgár állam elbúcsúzott Ljudmilától, az orvosi közlemény megadta a halál hivatalos okát, a sajtó pedig

kijelölte az emlékezés nyelvét. A következő hónapokban a kérdés már nem az lett, hogyan halt meg, hanem hogy miként lehet továbbvinni az életművét.

31. Hogyan készül egy kommunista szent?

Ljudmila Zsivkova halálának első évfordulójára a bolgár nyilvánosságban már szinte teljesen kialakult a hivatalos emlékezet. A korabeli Trud, a Narodna mladezs, az Ikonomiczeszki zsivot és más kiadványok nem nyomozást folytattak az előző nyár eseményeiről, hanem kulturális és politikai örökségét építették tovább. A halál körülményei fokozatosan háttérbe szorultak, helyükre az életmű folytonossága került.

Alapítványok, kulturális programok, megemlékezések és intézményi kezdeményezések kapcsolódtak nevéhez. A „Béke Zászlaja” továbbra is az egyik legfontosabb jelképpé vált, de a harmonikusan fejlett személyiség gondolata, a nemzetközi kulturális kapcsolatok és a gyermekek esztétikai nevelése is Ljudmila örökségeként jelent meg. A folyamat több volt egyszerű kegyeletnél.

Azoknak, akik Zsivkova kulturális rendszerében dolgoztak, érdekük fűződött ahhoz, hogy programjai tovább éljenek. Egy vezető halála gyakran átrendezi a hozzá kötődő intézményi hálózatokat, mert a támogatók

elveszíthetik politikai védelmüket. Az örökség hivatalos kanonizálása ezért részben az intézmények túlélését is szolgálhatta.

Todor Zsivkov támogatása nélkül mindez aligha lett volna lehetséges. A pártvezető nem engedte, hogy lánya emléke eltűnjön, és a kulturális programok egy részét továbbra is fontos állami ügyként kezelték. Ezzel Ljudmila alakja sajátos posztumusz státuszt kapott.

Nem vált klasszikus kommunista mártírrá, mert nem ellenség ölte meg, és a hivatalos történet szerint nem politikai harcban halt meg. Mégis olyan nyelven emlékeztek rá, amely közel állt a politikai szentkultuszhoz. Áldozatos munka, önzetlenség, béke, gyermekek, kultúra és egy szebb jövő eszménye kapcsolódott személyéhez. Ez különös ellentétben állt valós politikai szerepével.

Ljudmila nem kívülről szolgálta a kultúrát, hanem egy diktatúra egyik legfelső vezetőjeként. Hatalma részben apja pozíciójából származott, kulturális intézményei állami pénzből működtek, és programjait ugyanaz az egypárti rendszer hajtotta végre, amely korlátozta a politikai és sajtószabadságot. A hivatalos emlékezetből ez az ellentmondás eltűnt.

A rendszerváltás után éppen ezért olyan erős visszacsapás következhetett. Amikor 1989 után megnyílt a nyilvánosság, nemcsak a Zsivkov-rendszer politikai bűneiről lehetett beszélni, hanem a korábban érinthetetlen családi történetekről is. Ekkor került elő újra Ljudmila halála. A kérdés kilenc évig lényegében nem létezett a nyilvánosság számára.

1990-ben viszont már fel lehetett tenni: ha valóban minden olyan egyszerű volt, ahogyan 1981-ben közölték, miért maradt annyi bizonytalanság az utolsó napról? Miért beszéltek másképpen a tanúk? Miért nem ismert a teljes boncolási jegyzőkönyv? Miért jelent meg később a fulladás mint közvetlen halálok?

A kommunista szentkép mögül lassan előkerült a halandó ember, akinek utolsó óráiról egymásnak ellentmondó történetek maradtak fenn. Ezzel a nyomozás új szakaszba lépett.

A következő kérdés már nem az volt, mit akart elhitétni a bolgár állam, hanem hogy a rendelkezésre álló tények közül melyik halálmagyarázat képes a legtöbb ellentmondást feloldani. A természetes agyvérzés, a baleset, az öngyilkosság és az idegenkezűség változatát ugyanazon szempontok alapján kell megvizsgálni: van-e

hozzá lehetséges mechanizmus, van-e motívum, vannak-e kortárs vagy későbbi bizonyítékok, és mely ismert körülményeket nem képes megmagyarázni.

32. Első verzió: agyvérzés

A hivatalos magyarázat szerint Ljudmila Zsivkova halálának központi oka agyvérzés volt. Az 1981-ben közölt orvosi jelentés ezt az eseményt nevezte meg az állapot hirtelen rosszabbodásának okaként, és ebből vezette le a későbbi súlyos légzési és keringési zavarokat. Ha kizárólag a kortárs hivatalos forrást nézzük, ez a legkorábbi és legvilágosabban dokumentált változat.

Az agyvérzés lehetőségét több körülmény is támogatja. Ljudmila 1973-ban súlyos autóbalesetet szenvedett, amely koponyasérüléssel járt, és a későbbi beszámolók szerint egészségi problémái nem szűntek meg teljesen. Az 1981-es év első felében rendkívüli fizikai és idegi terhelésnek volt kitéve, sokat utazott, keveset pihent, és saját életmódja is hozzájárulhatott szervezete kimerüléséhez. A hivatalos közlemény túlterheltségről beszélt, és ezt nem kell automatikusan propagandisztikus formulának tekinteni.

Ha valóban történt agyvérzés, az több későbbi részletet is képes megmagyarázni. Egy hirtelen agyi katasztrófa eszméletvesztést, mozgásképtelenséget és légzési zavarokat okozhat. Ha mindez fürdőzés közben következett be, a beteg könnyen olyan helyzetbe kerülhetett, amelyben megfulladt. Ebben az esetben a későbbi patológusi állítás a vízbefúlásról nem feltétlenül cáfolja a hivatalos diagnózist.

Ez az egyik legfontosabb pont a történetben. Az agyvérzés és a fulladás nem biztos, hogy rivális magyarázatok. Lehetnek ugyanannak a végzetes eseményeknek egymást követő elemei.

A természetes halál változatának ugyanakkor vannak gyenge pontjai. A hivatalos közlemény nem magyarázza meg, hogyan és milyen körülmények között találták meg Ljudmilát. Nem tudjuk, mikor következett be a rosszullet, milyen állapotban volt az első orvosi beavatkozáskor, és milyen diagnosztikai vizsgálatok alapján állapították meg az agyvérzést. Ha létezett teljes klinikai dokumentáció, annak tartalma nem ismert széles körben.

A későbbi tanúvallomások tovább bonyolítják a képet. Ha valóban gyógyszereket vett be, azok szerepét is vizsgálni kell. Elképzelhető, hogy a gyógyszerek

semmilyen lényeges szerepet nem játszottak, de az is, hogy eszméletvesztést vagy keringési zavart okoztak, amelyet később agyvérzésként vagy annak következményeként értelmeztek.

A másik kérdés a halál időpontja. Ha Ljudmilát már kora este kritikus állapotban találták, miközben a hivatalos halálidő hajnali kettő volt, akkor hosszú órák telhettek el a rosszullét és a halál között. Ez önmagában nem lehetetlen, de pontos orvosi dokumentáció nélkül nem rekonstruálható, milyen állapotban volt ezalatt.

A természetes halál elmélete tehát nem gyenge magyarázat. Ellenkezőleg, jelenleg ez az egyik leginkább összeegyeztethető ismert egészségügyi háttérrel. Ugyanakkor csak akkor tekinthető teljesnek, ha képes megmagyarázni a fürdő, a fulladás és a gyógyszerek kérdését is.

A legvalószínűbb természetes forgatókönyv ezért nem egyszerűen az, hogy Ljudmila agyvérzésben meghalt. Sokkal inkább az, hogy egy hirtelen neurológiai rosszullét eszméletvesztést okozott, amely a fürdőben közvetlenül fulladáshoz vezetett. Ebben a változatban az 1981-es közlemény nem feltétlenül hamis, hanem hiányos.

Ez lényeges különbség. A hiányos hivatalos magyarázat önmagában még nem bizonyít eltussolást vagy gyilkosságot.

33. Második verzió: baleset

A baleseti magyarázat valójában nagyon közel áll a természetes halál változatához, de egy fontos ponton eltér tőle. Itt nem maga az agyvérzés a végső halálok, hanem egy olyan rosszullét, amely a fürdőben halálos helyzetet teremtett.

Ez az elmélet különösen akkor válik erőssé, ha elfogadjuk Szivcsev későbbi állítását a vízbefúlásról. Egy ember, aki gyógyszert vett be, kimerült, esetleg neurológiai problémával küzd, könnyen elveszítheti eszméletét vagy egyensúlyát. Ha ez fürdés közben történik, még viszonylag kis mennyiségű víz is végzetes lehet. Ebben a forgatókönyvben nincs szükség öngyilkossági szándékra és külső beavatkozásra sem.

Az eseménysor lehetett nagyon egyszerű: Ljudmila rosszul lett, elvesztette az eszméletét, és a víz alatt maradt. Mire megtalálták, már súlyos oxigénhiány alakult ki, az újraélesztés pedig vagy nem járt sikerrel, vagy csak átmeneti életjeleket sikerült fenntartani.

Ez a változat jól illeszkedhet a tanúk eltérő emlékeihez is. Az egyik szerint már nem volt pulzusa, a másik szerint még élt. Egy elhúzódó újraélesztés során a laikus megfigyelő számára az állapot megítélése nagyon nehéz lehetett, és évekkel később még inkább összemósódhatott, mikor mit láttak.

A baleseti elmélet erőssége, hogy kevés feltételezést igényel. Nem kell hozzá titkos politikai konfliktus, gyilkossági terv vagy búcsúlevél. Csak egy rossz egészségi állapotú, kimerült ember és egy veszélyes környezet.

Ugyanakkor itt is maradnak kérdések. Mi okozta a rosszullétet?

Agyvérzés? Gyógyszerek?

Szív- vagy keringési probléma? Ezek közül egyikre sem rendelkezünk teljes bizonyossággal.

A baleseti elmélet másik problémája, hogy a későbbi öngyilkossági történetek néhány eleme nehezen illeszkedik hozzá. Ha valóban szokatlan mennyiségű gyógyszert vett be, vagy ha bizonyíthatóan búcsúra utaló cselekedeteket végzett, a baleset kevésbé tűnne kielégítő magyarázatnak. Jelenleg azonban ezek az elemek nem

kellően bizonyítottak.

A történelmi nyomozásban az egyszerűbb magyarázatokat nem azért kell előnyben részesíteni, mert kevésbé izgalmasak, hanem mert kevesebb bizonyítatlan feltételezést igényelnek. A baleseti verzió ebből a szempontból erős. A halál helyszínét, a fulladást és a korábbi egészségi problémákat egyetlen oksági láncba tudja rendezni. Ami nem világos, az a kiváltó rosszullét természete.

Ha erre lenne teljes orvosi dokumentáció, a rejtély jelentős része valószínűleg megszűnne. Ennek hiánya azonban nyitva hagyja a következő lehetőséget is.

34. Harmadik verzió: öngyilkosság

Az öngyilkosság elmélete főként a rendszerváltás után kapott nagyobb nyilvánosságot. Ezt támogatták azok a későbbi visszaemlékezések, amelyek Ljudmilát életének utolsó heteiben kimerültnek, depressziósnak és politikailag elszigeteltnek írták le. Ehhez társult a Dormopan története, a boroveci iratmegsemmisítés és az „erők” emlegetése. Ezek az elemek együtt valóban alkothatnak egy koherens történetet.

Eszerint Ljudmila 1981 nyarára súlyos fizikai és lelki válságba került. Kulturális programjai körül ellenállást érzékelt, egészsége romlott, munkaterhei elviselhetetlenné váltak, és elveszítette korábbi energiáját. Boroveczen megsemmisített személyes anyagokat, gyógyszereket szerzett be, majd július 20-án tudatosan nagyobb adagot vett be és a fürdőbe ment. A probléma ismét a bizonyítékokkal van.

Nem ismerünk hiteles búcsúlevelet. Nem rendelkezünk olyan kortárs dokumentummal, amely egyértelműen öngyilkossági szándékról beszélne.

A gyógyszerek pontos mennyisége nem ismert. Az iratok megsemmisítésének jelentése bizonytalan.

A depresszióra vonatkozó állítások pedig főként későbbi visszaemlékezésekből származnak. Ezek egyenként gyenge, együtt valamivel erősebb, de még mindig nem döntő bizonyítékok.

Az öngyilkossági elmélet ellen szólhat az is, hogy Ljudmila továbbra is hosszú távú tervekkel rendelkezett. Kulturális programok, jubileumi rendezvények és nemzetközi kapcsolatok kötötték le, és nincs egyértelmű jele annak, hogy tudatosan lezárta volna életét. A jövőre vonatkozó tervek természetesen nem zárják ki az

öngyilkosságot, de gyengítik azt az egyszerű képet, amely szerint már napokkal korábban eldöntötte volna, mit fog tenni.

Az öngyilkossági forgatókönyv másik problémája a módszer. Ha gyógyszereket akart használni, miért került a vízbe? Elképzelhető, hogy a gyógyszerek és a fulladás együtt alkották a szándékos eseménysort, de ezt már további feltételezéssel kell kiegészíteni.

Az is lehetséges, hogy a gyógyszerbevétel nem volt öngyilkossági kísérlet, hanem egyszerűen elalvást vagy megnyugvást szolgált, és a fürdőben bekövetkező rosszullét tette végzetessé. Ebben az esetben ugyanazok a tények baleseti magyarázatot támasztanak alá.

A későbbi tanúk szerepét is óvatosan kell értékelni. Murdzsev beszámolója fontos, mert közel állt Ljudmilához, de évekkel később született. Egy testőr saját felelősségének szempontjából sem teljesen semleges szereplő. Ha a halál baleset vagy gondatlanul felügyelt gyógyszerhasználat következménye volt, az ő pozíciójára is árnyék vetülhetett. Ez nem jelenti azt, hogy szándékosan torzított, de a forráskritikánál ezt is figyelembe kell venni.

Az öngyilkosság tehát lehetséges, de jelenlegi tudásunk alapján nem bizonyítható. A történet sok elemét képes megmagyarázni, de túl sok döntő részletet kell hozzá feltételezni. Ez nem a legerősebb verzió, de nem is zárható ki.

35. Negyedik verzió: gyilkosság

A gyilkosság lehetősége a történet legdrámaibb és legtöbbet emlegetett változata. A későbbi legendák szerint Ljudmila Zsivkova túl önállóvá, túl nemzetivé és túl kiszámíthatatlanná vált Moszkva számára, ezért a szovjet titkosszolgálat eltávolította. Egyes változatok mérgezésről, mások manipulált gyógyszerekről, megint mások bolgár közreműködésről beszélnek.

Az elmélet első lépése a motívum. Miért kellett volna megölni Ljudmilát?

A leggyakoribb válasz szerint azért, mert apja lehetséges utódja volt, és a szovjet vezetés nem akart egy önállóbb, nacionalista vagy spirituális érdeklődésű politikust Bulgária élén látni. Ez azonban csak akkor erős motívum, ha valóban bizonyítható, hogy utódlása reális és közeli lehetőség volt. Erre nincs egyértelmű bizonyíték.

Ljudmila gyorsan emelkedett és politikailag fontos volt, de nem rendelkezett olyan apparátusi háttérrel, amely egyértelműen kijelölt utóddá tette volna. Apja maga sem tett ismert nyilvános vagy dokumentált lépést dinasztikus hatalomátadásra. A második lehetséges motívum kulturális politikája.

Valóban eltért a szovjet blokkon belüli megszokott stílustól, de nem volt nyíltan szovjetellenes. Bulgária külpolitikai irányvonala változatlan maradt, és Ljudmila sem tett olyan lépést, amely közvetlen geopolitikai fenyegetést jelentett volna Moszkvának.

Az ideológiai különbség tehát bizonyított. A halálos politikai fenyegetés nem.

A következő kérdés a lehetőség. A KGB és a bolgár állambiztonság kétségtelenül rendelkezett olyan eszközökkel, amelyekkel titkos merényletet végre lehetett hajtani. Georgi Markov londoni meggyilkolása néhány évvel korábban megmutatta, hogy a bolgár szolgálatok külföldön is képesek voltak kifinomult akciókra.

Ez azonban önmagában nem bizonyít semmit Ljudmila ügyében. Az, hogy egy titkosszolgálat képes gyilkosságra, nem jelenti azt, hogy minden rejtélyes halál

mögött ő áll.

A harmadik kérdés az eszköz. Milyen módon történhetett volna a gyilkosság?

A fizikai erőszakot a későbbi patológusi beszámolók nem támasztják alá. Mérgezés elméletileg lehetséges, de nincs ismert toxikológiai bizonyíték. A gyógyszerek manipulálása szintén elképzelhető, de erre sincs konkrét adat. A gyilkossági elmélet legnagyobb problémája éppen itt van.

Nincs azonosított módszer. Nincs azonosított elkövető.

Nincs ismert parancs. Nincs dokumentált művelet.

Nincs hiteles tanú, aki konkrét előkészületekről beszélt volna. Amit látunk, az főként körülményekből felépített gyanú.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden gyanút el kell vetni. A kommunista titkosszolgálatok működéséből tudjuk, hogy számos akció évtizedekig rejtve maradt, dokumentumokat megsemmisítettek, és egyes ügyek teljes iratanyaga soha nem került elő. Elméletileg lehetséges tehát, hogy külső beavatkozás történt anélkül, hogy ma rendelkezésünkre állna közvetlen bizonyíték.

A történész azonban nem az elméleti lehetőséget vizsgálja, hanem a bizonyíthatóságot. Ebben az értelemben a KGB-verzió jelenleg a négy fő magyarázat közül a leggyengébben dokumentált.

A legtöbb elemét utólag kell egymáshoz kapcsolni. Ljudmila szokatlan kulturális politikája, utódlási lehetősége, Moszkvához való ambivalens viszonya és a halál körüli titkolózás együtt valóban gyanús történetet alkot. Egyenként azonban egyik sem mutat közvetlenül gyilkosságra.

A későbbi összeesküvés-elméletek egyik legerősebb érzelmi érve mégis Todor Zsivkov személyéhez kapcsolódik. Ha saját apja, aki az ország teljhatalmú vezetője volt, később maga sem zárta ki a külső beavatkozást, akkor ez első pillantásra komoly súlyt adhat a gyanúnak. Valójában azonban éppen itt kezdődik a gyilkossági elmélet egyik legnehezebb kérdése.

Ha Todor Zsivkov valóban azt gondolta, hogy valaki megölhette a lányát, mit tett ennek kivizsgálására? Milyen információkat kapott? Miért maradt az ügy nyilvánosan lezárva? Miért nem történt személyi megtorlás vagy titkos vizsgálat, amelynek legalább valamilyen nyoma fennmaradt volna? Ezekre a

kérdésekre nincs könnyű válasz.

Ezért a következő lépésben nem a feltételezett gyilkost kell keresni, hanem az apát. Todor Zsivkov későbbi kételyei talán többet mondanak a rejtély természetéről, mint bármelyik KGB-legenda.

36. Mit tudott Todor Zsivkov?

Ljudmila Zsivkova halálának egyik legnehezebben értelmezhető szereplője maga az apa. Todor Zsivkov 1981-ben Bulgária vitathatatlan első embere volt, olyan politikai pozícióban, amelyből elvileg hozzáférhetett minden fontos állami, biztonsági és orvosi információhoz. Ha bárki megtudhatta, mi történt valójában a lányával, annak ő kellett volna legyen.

Éppen ezért különös, hogy a későbbi visszaemlékezésekben nem egy biztos tudással rendelkező államfő képe jelenik meg, hanem egy kételkedő apa alakja. Zsivkov évtizedekkel később már nem beszélt olyan egyszerűséggel a halálról, mint az 1981-es hivatalos közlemény. Emlékezéseiben megjelent annak lehetősége, hogy valamilyen „külső beavatkozás” is szerepet játszhatott. Első pillantásra ez súlyos állítás.

Ha maga Todor Zsivkov gyanakodott, könnyű arra következtetni, hogy olyan információk birtokában lehetett, amelyek a nyilvánosság számára nem voltak hozzáférhetők. A probléma az, hogy visszaemlékezése nem közöl konkrét bizonyítékot, nem nevez meg személyt, intézményt, módszert vagy dokumentumot, és nem ír le olyan titkos vizsgálatot sem, amelynek eredménye idegenkezűsége utalt volna.

A „külső beavatkozás” ezért önmagában nem bizonyíték, hanem gyanú. Egy apa gyanúja.

Ráadásul olyan apa gyanúja, aki évekkel később, már egy összeomlott rendszerből visszatekintve próbálta értelmezni élete egyik legnagyobb személyes tragédiáját. Ez fontos különbség.

A késői emlékiratokat minden történeti kutatásban óvatosan kell kezelni. Az ember nemcsak a múltat idézi fel bennük, hanem saját későbbi tapasztalatai alapján újra is értelmezi. Todor Zsivkov 1989 után már egy olyan világban élt, amelyben a kommunista rendszer korábbi bizonyosságai megszűntek, a titkosszolgálatok működéséről új információk kerültek elő, és lánya haláláról is nyíltan kezdtek beszélni különböző változatokban.

A későbbi kétely ezért nem biztos, hogy 1981-es tudást tükröz. Lehet, hogy utólag alakult ki.

Ez azonban nem teszi érdektelenné. Éppen ellenkezőleg, azt mutatja, hogy még Zsivkov számára sem maradt teljesen lezárt az ügy. A legfontosabb kérdés az, mit tett 1981-ben.

Ha valóban komolyan felmerült benne a gyilkosság lehetősége, logikus lenne valamilyen titkos vizsgálatra számítani. A bolgár állambiztonság, a belügyi apparátus és az egész állami rendszer az ő ellenőrzése alatt állt. Egy lányát ért feltételezett merénylet nem lehetett volna egyszerű magánügy. Ha bolgár politikai ellenfelek álltak volna a háttérben, Zsivkovnak megvolt az eszköze arra, hogy eltávolítsa őket.

Ha a bolgár állambiztonság valamely csoportja járt volna el önállóan, aligha maradt volna büntetlen. Ha pedig a KGB szerepe merült volna fel, az már sokkal bonyolultabb helyzetet teremtett volna, de még ebben az esetben is valószínű lenne, hogy legalább a szűk vezetői körben marad valamilyen nyoma a konfliktusnak.

Eddig ilyen nyomot nem látunk. Ez súlyos probléma a gyilkossági elmélet számára.

Todor Zsivkov 1981 után még nyolc évig hatalmon maradt. Nem szakított Moszkvával, nem kezdett látványos politikai különutat, és nem történt olyan vezetői átrendeződés, amelyből arra lehetne következtetni, hogy lánya halála miatt bizalmi válság alakult ki a bolgár-szovjet kapcsolatokban.

Ez nem zárja ki, hogy magánemberként kételyei voltak. Politikailag azonban nem úgy viselkedett, mint aki meg van győződve arról, hogy a szovjet szolgálatok megölték a lányát.

A testőr, Dimitar Murdzsev későbbi sorsa is érdekes. Ha Zsivkov őt tartotta volna felelősnek, vagy súlyosan gyanúsaknak találta volna, nehéz lenne megmagyarázni, miért maradt a rendszer környezetében. A személyi döntések persze önmagukban nem bizonyítanak ártatlanságot, de jól mutatják, hogy a későbbi legendák és a korabeli politikai magatartás között nem mindig van összhang.

Az is elképzelhető, hogy Zsivkov egyszerűen nem akarta tudni a teljes igazságot, vagy tudta, de politikailag nem tehetett semmit. Ez azonban már újabb feltételezés lenne, amelyhez további bizonyíték kellene.

A történelmi nyomozás egyik legfontosabb szabálya, hogy nem szabad egy ismeretlen helyére automatikusan egy másik ismeretlent tenni. Attól, hogy nem tudjuk, mit gondolt Zsivkov 1981-ben, még nem következik, hogy titkos gyilkossági bizonyítékot ismert.

A biztosabb következtetés az, hogy a hivatalos természetes halálmagyarázat később számára sem maradt teljesen megnyugtató. Ez önmagában sokat elmond a történet bizonytalanságáról.

37. „Külső beavatkozás”

A „külső beavatkozás” kifejezés Ljudmila Zsivkova halálának egyik legtöbbet idézett utólagos fordulata lett. Rövid, homályos és éppen ezért rendkívül könnyen terhelhető jelentéssel. Aki KGB-merényletben hisz, annak ez Moszkvát jelenti. Aki bolgár belső leszámolást feltételez, annak hazai politikai ellenfeleket. Mások egyszerűen idegenkezűség általános lehetőségét értik alatta. A kifejezés azonban önmagában egyik értelmezést sem bizonyítja.

Todor Zsivkov késői emlékezéseiben a bizonytalanság fontosabb, mint maga a gyanú. Nem azt mondja, hogy tudja, ki avatkozott be, hanem azt, hogy nem tudja kizárni ennek lehetőségét. Ez sokkal inkább a

megoldatlanság jele, mint egy titkos tudásé. A kétféle állítás között nagy különbség van.

Az egyik történeti bizonyíték lenne. A másik személyes kétely.

Egy ilyen kétely mögött több dolog állhat. Zsivkov ismerhette azokat az ellentmondásokat, amelyek később nyilvánosan is előkerültek. Tudhatott a fürdőkádról, a fulladásról, a gyógyszerekről és az orvosi jelentés hiányosságairól. Ha igen, teljesen érthető, hogy évtizedekkel később már kevésbé érezte kielégítőnek az agyvérzés egyszerű magyarázatát.

Az is lehetséges, hogy a rendszerváltás után hallotta ugyanazokat a történeteket, amelyek a bolgár nyilvánosságban is terjedni kezdtek. Murdzsev, Alekszandrov, orvosok és más egykori közeli szereplők ekkor már nyíltan beszéltek olyan részletekről, amelyek 1981-ben nem jelenhettek meg a sajtóban. A késői emlékezet így visszahatott a korábbi események értelmezésére.

Az ilyen folyamat gyakori történelmi rejtélyeknél. Minél több alternatív történet jelenik meg, annál bizonytalanabbá válhat még az is, aki eredetileg elfogadta a hivatalos változatot. Az emlékezet nem lezárt

archívum, hanem folyamatosan alakuló értelmezés.

A „külső beavatkozás” ezért akkor válik történetileg igazán érdekessé, ha nem bizonyítékként, hanem az emlékezet részeként kezeljük. Azt mutatja, hogy a Zsivkov család számára sem maradt teljesen stabil a hivatalos történet. Ez már önmagában fontos, mert a rendszer 1981-ben éppen azt próbálta sugallni, hogy a halál körül semmilyen bizonytalanság nincs.

A későbbi kétely ezzel szemben azt jelzi, hogy a lezárás nem sikerült véglegesen. Ettől azonban még nem jutunk közelebb egy gyilkoshoz.

A KGB-elmélet szempontjából továbbra is hiányzik a közvetlen kapcsolat. Nincs olyan dokumentum, amely szovjet elégedetlenséget és konkrét eltávolítási tervet kapcsolna össze. Nincs ismert szolgálati utasítás, operatív jelentés vagy hiteles tanú, aki merényletről beszélne. A „külső beavatkozás” ezt a hiányt nem tölti ki. Sokkal inkább azt mutatja meg, hogyan válik egy tisztázatlan halálból politikai legenda.

Ehhez több tényező egyszerre kellett. Ljudmila különleges személyisége, politikai helyzete, spirituális érdeklődése és kulturális önállósága már életében alkalmas volt arra, hogy rendhagyó figuraként

tekintsenek rá. A halál körülményeinek elhallgatása megteremtette a bizonytalanságot. A rendszerváltás után megszólaló tanúk pedig új részleteket adtak a történethez. Ezekből fokozatosan kialakult egy olyan narratíva, amelyben a KGB szinte természetes szereplőnek tűnt.

A legenda ereje azonban nem azonos a bizonyíték erejével. A történelmi nyomozásnak ezt a két dolgot folyamatosan külön kell választania.

A következő lépés ezért az, hogy megnézzük, hogyan tört fel a hallgatás 1989 után. Ekkor már olyan emberek is megszólalhattak, akik korábban nem tehették, és a bolgár sajtóban először vált lehetségessé, hogy valaki nyilvánosan megkérdezze: valóban úgy halt meg Ljudmila Zsivkova, ahogyan 1981-ben közölték? Ekkor kezdődött a rejtély második élete.

38. 1990: már szabad kérdezni

1989 végén Bulgáriában nemcsak Todor Zsivkov politikai rendszere omlott össze, hanem az a nyilvánosság is, amely évtizedeken át meghatározta, miről lehet beszélni és miről nem. A korábban lezárt ügyek újra megnyíltak, az addig érinthetetlen személyiségekről pedig olyan részletek kerültek elő,

amelyekről a hivatalos sajtó korábban hallgatott. Ljudmila Zsivkova halála különösen alkalmasnak bizonyult erre az újraértelmezésre, mert a társadalom kilenc éven át gyakorlatilag csak az 1981-es hivatalos változatot ismerhette.

Az 1990-es bolgár sajtóban ezért már nem az volt a kérdés, hogyan kell emlékezni Ljudmilára, hanem hogy mit nem mondtak el róla. A hangnem gyorsan megváltozott. A korábbi gyászbeszédek és kultúrpolitikai méltatások helyére személyes visszaemlékezések, félig elfelejtett részletek és politikai gyanúk kerültek. A folyamatnak egyik fontos fóruma az Anteni lett, amely Emil Alekszandrov készülő visszaemlékezéseiből közölt részleteket.

Alekszandrov nem kívülálló volt. Éveken át dolgozott Ljudmila közvetlen környezetében, a kulturális bizottság nemzetközi tevékenységének egyik irányítójaként, ezért nemcsak hivatalos szereplőként, hanem személyes tanúként is beszélhetett róla. Visszaemlékezéseinek legnagyobb értéke éppen az, hogy a halál körüli kérdéseket már nem kész válaszokként, hanem problémaként kezelte. Ez nagy változás volt az 1981-es sajtóhoz képest.

Alekszandrov visszatért az orvosi bizottság hivatalos közleményéhez, és azt vizsgálta, milyen logikai hiányok maradtak benne. Ha Ljudmila állapota a kezelés hatására javult, mi okozta a július 20-i hirtelen rosszabbodást? Ha az agyvérzés valóban megtörtént, mi idézte elő? Ha a boncolás tisztázta a halál mechanizmusát, miért nem vált ismertté a teljes jegyzőkönyv? Miért maradt homályban, pontosan kik és milyen körülmények között végezték a vizsgálatot?

Ezek nem bizonyítottak gyilkosságot. A jelentőségük abból fakadt, hogy egy volt vezető munkatárs először mondta ki nyilvánosan: az 1981-ben közölt magyarázat nem válaszolt minden kérdésre.

Alekszandrov számára különösen fontos volt Ljudmila utolsó időszakának lelki és politikai háttere. Visszaemlékezése szerint az utolsó hónapokban egyre nagyobb nyomás alatt állt, és olyan erőkről beszélt, amelyek akadályozni próbálták. A szóhasználat később szinte önálló életre kelt, mert sokan konkrét politikai csoportokat vagy éppen Moszkvát értették alatta. Alekszandrov azonban maga sem adott biztos azonosítást.

Ez fontos forráskritikai korlát. Ha a tanú nem nevezte meg az „erőket”, a történésznek sem szabad utólag automatikusan nevet adnia nekik. A kifejezés utalhatott pártbeli ellenfelekre, kulturális bürokrátákra, nemzetközi konfliktusokra vagy egyszerűen arra az általános ellenállásra, amely minden nagyobb intézményi programot kísér.

Mégis, az 1990-es visszaemlékezésből egy olyan Ljudmila képe rajzolódott ki, aki az utolsó hónapokban nem egyszerűen fáradt volt, hanem egyre inkább úgy érezhette, hogy környezete megváltozott körülötte. Alekszandrov ezt nem elegendő bizonyítékként, inkább olyan háttérként kezelte, amely miatt a halál egyszerű egészségügyi magyarázata számára már nem tűnt teljesnek.

Az Anteni közléseinek történeti jelentősége ezért nem az, hogy megfejtették volna a rejtélyt. Sokkal inkább az, hogy megmutatták, hogyan kezdett szétesni a hivatalos történet. 1981-ben az állam azt közölte, hogy agyvérzés történt. 1990-ben már egy volt közeli munkatárs kérdezte, miért nem tudunk többet a boncolásról és az utolsó órákról. A két szöveg közötti kilenc év egy egész politikai rendszer bukását foglalja magába.

Ez a változás azonban új veszélyt is hozott. Amikor egy korábban elfojtott történet hirtelen szabaddá válik, a bizonyítható információk mellett a találgatások is gyorsan elszaporodnak. A hivatalos propaganda helyét nem automatikusan a pontos történeti igazság veszi át. Gyakran egymással versengő emlékezetek, személyes sérelmek és szenzációs elméletek jelennek meg. Ljudmila esetében pontosan ez történt.

Az első repedéseket Alekszandrov és más bennfentesek vallomásai okozták. A következő lépést azok tették meg, akik már az utolsó órákról is részletes történetet tudtak elmondani. Közülük a legfontosabb Dimitar Murdzsev volt.

39. A testőr megszólal

Dimitar Murdzsev éveken át Ljudmila Zsivkova közvetlen környezetében dolgozott. Testőrként olyan pillanatokat is láthatott, amelyekhez politikusok, újságírók vagy későbbi történészek nem fértek hozzá. Ez önmagában rendkívüli értéket ad vallomásának, de ugyanakkor különleges óvatosságot is követel.

A testőr ugyanis nem pusztán tanú. Ő maga is része az eseménynek.

Ha Ljudmila egy rezidencián, felügyelet alatt, gyógyszeres vagy egészségügyi rosszullet következtében halt meg, akkor a körülötte dolgozó biztonsági személyzet szerepe óhatatlanul kérdéseket vet fel. Hogyan maradhatott egyedül? Ki tudott egészségi problémáiról? Ki szerezte be a gyógyszereit? Mikor vették észre, hogy baj van? Ezek a kérdések nem teszik Murdzsevet felelőssé, de azt jelentik, hogy saját visszaemlékezésének értékelésekor személyes helyzetét sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A később nyilvánosságra került változat szerint Murdzsev úgy emlékezett, hogy Ljudmila utolsó napjaiban rossz lelki és fizikai állapotban volt. A Borovecban töltött időszakot visszavonulással, gyógyszerhasználattal és különös viselkedéssel kapcsolta össze, majd az utolsó napon olyan eseménysort írt le, amelyet ő maga az öngyilkosság irányába értelmezett. Ez az értelmezés hosszú időre meghatározta a halálról folytatott vitát.

Murdzsev beszámolójában különös súlyt kapott a gyógyszerek kérdése. Az altatók vagy nyugtatók beszerzése később olyan mozzanattá vált, amelyet az öngyilkossági elmélet hívei előkészületként kezeltek. Az ugyanakkor továbbra sem tisztázott, hogy a

gyógyszerekből pontosan mennyit vett be Ljudmila, és az sem, hogy a mennyiség halálos lehetett-e.

Murdzsev másik fontos állítása a megtalálás helyére és idejére vonatkozott. Változata szerint Ljudmilát a fürdőben találta meg, és amikor odaért, már nem érzékelt pulzust. Ez egyben azt is jelentette, hogy a kritikus esemény a hivatalos hajnali kétórás halálidőpontnál jóval korábban következett be. A probléma akkor vált igazán komollyá, amikor más közeli tanúk ettől eltérő időpontot és állapotot neveztek meg.

A gépkocsivezető későbbi beszámolója például jóval későbbi riasztásról szólt, és azt állította, hogy Ljudmila még életben lehetett, amikor kiemelték. Ha mindkét tanú ugyanarra az eseményre emlékezett, az eltérés túl nagy ahhoz, hogy egyszerű óránézési pontatlansággal magyarázzuk.

Valamelyik emlék pontatlan. Az is lehetséges, hogy mindkettő az.

Murdzsev beszámolójának különös ereje abból fakad, hogy teljes történetet kínál. A kimerültség, a gyógyszerek, az iratok rendezése vagy megsemmisítése, a fürdő és a halál egyetlen összefüggő narratívává áll össze. Az emberi elme számára az ilyen történetek

különösen meggyőzőek, mert minden részletnek helye van bennük. A történész számára viszont éppen a túl szép koherencia lehet figyelmeztető jel.

Ha egy vallomás hosszú idővel az esemény után keletkezik, a tanú óhatatlanul kapcsolatokat teremt az emlékei között. Olyan mozzanatok, amelyek 1981 júliusában egymástól függetlennek látszottak, egy évtizeddel később már egy tragikus folyamat előjeleivé válhatnak.

Ez nem jelenti azt, hogy Murdzsev története hamis. Azt jelenti, hogy ellenőrizni kell.

A legfontosabb pontokat kortárs dokumentumokkal volna szükséges összevetni: szolgálati naplókkal, telefonhívások idejével, orvosi jelentésekkel, gyógyszerfelírásokkal és a személyzet vallomásaival. Ezek egy része azonban nem áll rendelkezésre, így a testőr beszámolója a kelleténél nagyobb terhet kénytelen viselni.

Murdzsev az öngyilkossági elmélet egyik legfontosabb tanújává vált, de nem tudta minden kétséget kizáróan bizonyítani azt. A történetnek továbbra is volt egy orvosi oldala, amelyre csak azok adhattak volna biztos választ, akik a testet megvizsgálták. Ezért különösen nagy

jelentősége lett Szivcso Szivcsev későbbi megszólalásának.

40. A patológus megszólal

Az orvosi bizonyíték minden rejtélyes halálnál különleges súlyt kap. A tanúk emlékezhetnek pontatlanul, a politikai közlemények lehetnek hiányosak, a családtagok pedig saját érzelmeik alapján értelmezhetik a történeteket. A boncolás viszont fizikai nyomokat rögzít, amelyek elvileg függetlenek a későbbi történetektől. Ljudmila Zsivkova esetében éppen ezért vált annyira fontossá Szivcso Szivcsev patológus későbbi nyilatkozata.

Az 1981-es orvosi bizottság tagjaként közvetlenül részt vett a vizsgálatban. Évtizedekkel később neki tulajdonított beszámolók szerint a közvetlen halálok vízbefúlás volt, miközben erőszakos külsérelmi nyomokat nem találtak. Ha ez a közlés pontosan tükrözi a boncolás eredményét, akkor jelentős új információt ad az 1981-es hivatalos közleményhez.

A közvélemény annak idején agyvérzésről tudott. A patológus később fulladásról beszélt.

Első látásra ez ellentmondásnak tűnik, de orvosilag nem szükségképpen az. Az agyvérzés kiválthatott eszméletvesztést, amely után Ljudmila víz alá került. Ebben az esetben a patológiai halálmechanizmus fulladás, az alapvető kiváltó esemény pedig továbbra is agyvérzés lehetett.

A kulcskérdés ezért az volna, hogy a boncolás valóban igazolta-e magát az agyvérzést. Ha igen, a természetes rosszullétből következő baleseti fulladás nagyon erős magyarázattá válik.

Ha viszont az agyvérzés csak a nyilvánosságnak szánt diagnózisban szerepelt, de a boncolás nem támasztotta alá egyértelműen, akkor az egész hivatalos történet más megvilágításba kerül. A teljes jegyzőkönyv hiánya miatt ezt nem tudjuk eldönteni.

Ugyanígy fontos a toxikológiai kérdés. Ha Ljudmila gyógyszereket vett be, azok koncentrációjának kimutatása döntő lehetett volna. Egy terápiás dózis alátámasztaná, hogy az altatók nem játszottak közvetlen szerepet. Nagyobb mennyiség viszont felvetné a véletlen vagy szándékos túladagolást. Ismert, ellenőrizhető toxikológiai eredmény hiányában azonban a gyógyszerek továbbra is feltételezésként szerepelnek az oksági

láncban.

A patológus állítása egy ponton egyértelműen gyengíti a legegyszerűbb gyilkossági verziót. Ha nem találtak erőszakos sérüléseket, akkor nem valószínű, hogy Ljudmilát fizikailag kényszerítették víz alá vagy közvetlen támadás érte. Ez persze nem zár ki elméleti mérgezést vagy más rejtett módszert, de az ilyen változatokhoz már újabb bizonyítékokra lenne szükség.

A fulladás ténye ezért paradox módon nem erősíti feltétlenül a gyilkossági elméletet. Sokkal inkább a baleseti változatot teszi komolyabbá.

A patológusi információ ugyanakkor újra felveti az 1981-es sajtóközlemény kérdését. Ha a vízbefúlás ismert volt az orvosok előtt, miért nem említették? Az egyik magyarázat a politikai és családi diszkréció. Egy magas rangú vezető halálát méltóságteljes, egyszerű orvosi formulával kívánhatták közölni, és a fürdőszobai körülményt felesleges részletnek tekinthették.

A másik lehetőség az, hogy a vezetés tudatosan olyan változatot választott, amely kizárta az öngyilkossággal vagy balesettel kapcsolatos találgatásokat. A kettő között fontos különbség van, de a végeredmény ugyanaz: a nyilvánosság nem kapta meg az eseménysor minden

lényeges részletét.

Szjivcsev megszólalása így nem megfejtette a rejtélyt, hanem átformálta. A kérdés többé már nem pusztán az volt, hogy agyvérzés vagy gyilkosság történt-e. Sokkal összetettebb eseménysort kellett elképzelni, amelyben egy egészségügyi rosszullét, gyógyszerhatás vagy más ok után fulladás következhetett be.

Ez a bonyolultabb kép történetileg kevésbé látványos, de valószínűbb lehet annál az egyszerű történetnél, amelyben egy titkosszolgálati merénylő jelenik meg a háttérben. A KGB azonban addigra már bekerült a történetbe, és onnan nehéz volt eltávolítani.

41. Hogyan született meg a KGB-legenda?

A KGB-ről szóló elmélet nem egyetlen bizonyítékból született. Nem került elő titkos parancs, nem jelentkezett egykori ügynök, aki részt vett volna az akcióban, és nem találtak olyan dokumentumot, amely közvetlenül összekötötte volna Moszkvát Ljudmila Zsivkova halálával. A legenda sokkal inkább különböző, önmagukban bizonytalan részletek fokozatos összekapcsolásából alakult ki. Az első elem Ljudmila személyisége volt.

A bolgár kommunista elitben szokatlanul művelt, nemzetközi és spirituális érdeklődésű politikusnak számított. Jógázott, indiai filozófiával foglalkozott, a Roerich család tanításai érdekelték, és kulturális programjaiban olyan fogalmakat használt, amelyek idegenül hangzottak az ortodox marxista nyelvben. A második elem a bolgár nemzeti hangsúly volt.

Az 1300 éves jubileum és a középkori bolgár államiság látványos ünneplése utólag könnyen értelmezhető volt Moszkvától való kulturális távolodásként. A rendszerváltás után, amikor a szovjet uralom emléke eleve negatív keretben jelent meg, különösen vonzóvá vált az a gondolat, hogy Ljudmila valamiféle nemzeti különutat képviselt. A harmadik elem az utódlás kérdése.

Ha valóban Todor Zsivkov lehetséges örököse volt, akkor halála már nem egyszerű kulturális politikus elvesztésének tűnt. Egyes későbbi történetek szerint a Kreml attól tarthatott, hogy a bolgár vezetés dinasztikussá válik, ráadásul egy Moszkva számára kiszámíthatatlan személy kerülhet az élére.

Ennek azonban továbbra sincs szilárd dokumentációja. A negyedik elem maga a titkolózás volt.

A hivatalos közlemény nem beszélt a fürdőről, a gyógyszerekről vagy a fulladásról. A boncolási jegyzőkönyv nem került a nyilvánosság elé. A tanúk később egymásnak ellentmondó időpontokat mondtak. Mindez olyan környezetet teremtett, amelyben a gyanú könnyen erősödhetett. Az ötödik elem a kommunista titkosszolgálatok valós története volt.

A KGB és a kelet-európai szolgálatok valóban hajtottak végre titkos műveleteket, és politikai ellenfelek meggyilkolása sem csupán képzeletbeli lehetőség volt. A bolgár állambiztonság neve különösen Georgi Markov 1978-as londoni meggyilkolásával fonódott össze. A ricinnel végrehajtott akció bizonyította, hogy a rendszer képes volt kifinomult, nehezen felismerhető módszereket alkalmazni. Ez erős pszichológiai háttérrel adott a Zsivkova-elméletnek.

Ha Markovot meg tudták ölni, akkor Ljudmilát is megölhették. A két állítás azonban logikailag nem következik egymásból.

Markov esetében létezett világos politikai motívum: nyíltan támadta a bolgár rendszert külföldről. Ljudmila viszont a rendszer legfelső vezetésének tagja volt, apja pedig Moszkva egyik legmegbízhatóbb szövetségese. Az

ő meggyilkolása jóval nagyobb politikai kockázatot jelentett volna, ezért ehhez erősebb motívumot kellene bizonyítani.

A legenda hatodik eleme Todor Zsivkov későbbi kétélye volt. A „külső beavatkozás” lehetőségének említése különösen alkalmas lett arra, hogy hitelesítse a már kialakult gyanút. Ha az apa maga sem volt biztos a természetes halálban, akkor sok olvasó számára úgy tűnhetett, hogy valami fontosat tudott. Pedig éppen a bizonytalansága mutatja, hogy nincs előttünk konkrét bizonyíték.

A KGB-legenda így fokozatosan önmagát erősítő történetté vált. Minden új bizonytalanság beleillett. A hiányzó dokumentum azt jelenthette, hogy eltűntették. Az eltérő tanúvallomás azt, hogy valaki hazudik. A gyógyszerek a mérgezés lehetőségét, a spirituális érdeklődés pedig a szovjet motívumot látszott alátámasztani. A probléma az, hogy ugyanazoknak a körülményeknek egyszerűbb magyarázata is lehet.

A dokumentumokat egy diktatúra rutinszerűen titkosíthatta. A tanúk évtizedek után tévedhettek.

A gyógyszerek egészségügyi okból is jelen lehettek. A kulturális különtség pedig nem feltétlenül jelentett

politikai fenyegetést.

A történelmi nyomozásnak ezért nem azt kell eldöntenie, lehetséges volt-e KGB-merénylet. Elméletileg lehetséges volt. A kérdés az, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján szükség van-e erre a feltételezésre az események megmagyarázásához. Jelenleg úgy tűnik, hogy nincs.

A baleseti vagy természetes rosszulléten alapuló forgatókönyv kevesebb bizonyítatlan elemmel képes összekapcsolni az ismert tényeket. Az öngyilkosság valamivel több feltételezést igényel, de bizonyos tanúvallomásokkal összhangban áll. A KGB-verzióhoz ezzel szemben motívumot, módszert és végrehajtást is olyan adatokkal kell kiegészíteni, amelyekre nincs közvetlen bizonyíték.

Ez nem jelenti azt, hogy a legenda történetileg érdektelen lenne. Éppen ellenkezőleg.

Megmutatja, hogyan változik meg egy politikai halál emlékezete, amikor eltűnik az a rendszer, amely eredetileg meghatározta a hivatalos történetet. 1981-ben Bulgáriában nem lehetett nyilvánosan megkérdezni, hogy Ljudmila öngyilkos lett-e vagy megölték-e. Tíz évvel később viszont már szinte minden változat kimondhatóvá

vált.

Az elhallgatás helyét átvette a gyanú. A két véglet között pedig továbbra is ott maradt az a nehezen rekonstruálható júliusi nap, amelyről a legfontosabb dokumentumok egy része hiányzik.

A következő kérdés ezért már nem az, hogyan halt meg Ljudmila, hanem hogy mit kezdett alakjával az a Bulgária, amelynek többé nem kellett sem a Zsivkov családot, sem a kommunista rendszert védenie. A diktátor lányából néhány év alatt egyszerre lett a nepotizmus jelképe, elfelejtett kulturális reformer és egy megoldatlan politikai rejtély főszereplője.

42. A kultusz lebontása

1989 után Ljudmila Zsivkova alakja szinte egyik napról a másikra kikerült abból a védett emlékezeti térből, amelyet a kommunista rendszer épített köré. A korábbi hivatalos képben ő a kultúra, a béke, a gyermekek és a bolgár történelmi örökség szolgálója volt, egy olyan vezető, akinek munkáját példaként kellett továbbvinni. A rendszerváltás után azonban ugyanazokat a jelenségeket már egészen más nyelven kezdték értelmezni.

A „Béke Zászlaja” sokak szemében többé nem idealista nemzetközi programnak, hanem a rendszer költséges reprezentációjának tűnt. A nagyszabású kulturális beruházások egy részét pazarlásként kezdték emlegetni, a személyes kapcsolatrendszert pedig udvari klientúrának. Az, amit korábban műveltségként és világra nyitottságként ünnepeltek, könnyen átalakulhatott a kiváltságos kommunista elit luxusának bizonyítékává.

A fordulat érthető volt. Bulgáriában a társadalom nem egyszerően egy politikai rendszertől vált meg, hanem annak egész nyelvétől és szimbolikus világától. A korábbi vezetők családtagjai különösen könnyű célponttá váltak, mert rajtuk keresztül látványosan lehetett bemutatni a nepotizmust, a privilégiumokat és azt, mennyire távol került a pártállami elit a hétköznapi emberek életétől.

Ljudmila esetében az ilyen kritika részben jogos volt. Apja nélkül nem jutott volna olyan gyorsan olyan magas pozíciókba, és kulturális programjai olyan állami erőforrásokra támaszkodtak, amelyek fölött másoknak semmilyen érdemi ellenőrzésük nem volt. A kommunista rendszer politikai és gazdasági szerkezetéből fakadó egyenlőtlenségeket nem lehet elválasztani saját pályájától.

Ugyanakkor a teljes elutasítás ugyanúgy leegyszerűsítő lenne, mint a korábbi kultusz. A rendszerváltás utáni első években gyakran mindent, ami a Zsivkov-korszakhoz kapcsolódott, ugyanabba a kategóriába soroltak. A kulturális teljesítmények, a nemzetközi kapcsolatok és a valóban innovatív programok könnyen eltűntek a diktatúra általános elítélése mögött. Idővel árnyaltabb kép kezdett kialakulni.

A bolgár történészek, kultúrakutatók és visszaemlékezők egy része már nem kizárólag a nepotizmus vagy a személyi kultusz felől közelített Ljudmilához. Egyre inkább azt vizsgálták, milyen tényleges változásokat hozott a kulturális politikában, hogyan nyitotta ki Bulgáriát nemzetközi irányban, és milyen hatása volt az ország történelmi önképére. Ez nem rehabilitációt jelentett, hanem történeti újraértékelést.

A különbség lényeges. A rehabilitáció azt feltételezné, hogy Ljudmila valójában a rendszer áldozata vagy ellenfele volt. Erre nincs bizonyíték. A történeti újraértékelés ezzel szemben azt is elismeri, hogy egy diktatúra vezetője képes lehet olyan kulturális programokra, amelyek hosszabb távon valódi értéket

teremtenek. Ljudmila ebből a szempontból különösen nehezen besorolható figura.

Nem lehet egyszerűen kommunista elnyomóként jellemezni, mert személyes politikai szerepe nem elsősorban a rendőri vagy gazdasági apparátushoz kapcsolódott. Nem lehet viszont reformer hőst sem faragni belőle, mert soha nem kérdőjelezte meg az egypártrendszer alapjait, és saját hatalmát is abból nyerte.

A rendszerváltás utáni kultuszlebontás egyik mellékhatása az lett, hogy a halál rejtélye is új jelentést kapott. Amíg Ljudmila hivatalos példakép volt, öngyilkosságról vagy politikai gyilkosságról beszélni szinte lehetetlen volt. Amikor viszont megszűnt az emléke körüli védelem, a korábban elhallgatott részletek hirtelen sokkal nagyobb figyelmet kaptak. A személyes legenda így ellenkező irányból épült újra.

A kommunista szentből rejtélyes áldozat lett. A kultusz megszűnt, de a mítosz nem.

43. Reformátor vagy vörös arisztokrata?

Ljudmila Zsivkova megítélésének egyik legnehezebb kérdése az, hogy valóban reformernek tekinthető-e. A

kifejezés vonzó, mert kulturális politikája több ponton nyitottabb és szokatlanabb volt, mint a korabeli bolgár pártvezetés hagyományos irányvonala. Nemzetközi kapcsolatai, keleti filozófiák iránti érdeklődése és a bolgár történelmi örökség hangsúlyozása mind arra utalnak, hogy tágítani próbálta a rendszer kulturális kereteit. Ez azonban nem azonos politikai reformmal.

Ljudmila nem követelt szabad választásokat, nem támogatta a többpártrendszert, és nem állt ki a sajtószabadság vagy az ellenzéki szervezkedés mellett. Nem beszélt az állambiztonság hatalmának korlátozásáról, és nem próbálta felszámolni azokat a politikai struktúrákat, amelyek saját pozícióját lehetővé tették. Kulturális értelemben nyitottabb volt, politikailag azonban a rendszer része maradt.

Ez a különbség nem pusztán terminológiai. Ha reformernek nevezzük, könnyen olyan szerepet tulajdonítunk neki, amelyet nem vállalt. Sokkal pontosabb azt mondani, hogy a kommunista rendszer kulturális modernizációját próbálta végrehajtani anélkül, hogy magát a politikai rendszert megkérdőjelezte volna. A „vörös arisztokrata” megjelölés a másik véglet.

Ez a kép arra helyezi a hangsúlyt, hogy Ljudmila az ország első emberének lányaként rendkívüli kiváltságokat élvezett. Külföldön tanulhatott, politikai vezetőkkel találkozhatott, jelentős állami pénzek fölött rendelkezett, és pályája olyan sebességgel ívelt felfelé, amelyet családi háttere nélkül nehéz lenne megmagyarázni. Ebben a kritikában is van igazság.

A kommunista rendszer hivatalosan az egyenlőséget hirdette, miközben a vezető elit gyermekei egészen más lehetőségekkel rendelkeztek, mint az átlagos bolgár állampolgárok. Ljudmila pályája ennek egyik leglátványosabb példája. A probléma az, hogy a privilégium nem magyaráz meg mindent.

Sok kommunista vezető gyermeke élt kiváltságos életet anélkül, hogy saját, felismerhető kulturális programot hozott volna létre. Ljudmila esetében nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy apja mindent elintézett helyette. Saját gondolatai, kapcsolatai és kezdeményezései valóságos politikai és kulturális hatást gyakoroltak.

A két értelmezés ezért nem kizárja, hanem kiegészíti egymást. Ljudmila egyszerre volt kiváltságos és ambiciózus.

Egyszerre használta apja hatalmát és próbált saját területet kialakítani. Egyszerre volt a rendszer kedvezményezettje és annak kulturálisan szokatlan szereplője.

Ez a kettősség magyarázza, miért alakult ki róla annyira eltérő emlékezet. Egyesek számára a kulturális nyitás jelképe maradt, másoknak a pártállami nepotizmus szimbóluma. Mindkét kép könnyen talál magának bizonyítékokat, ha csak azokat az elemeket választja ki, amelyek saját értelmezését támogatják. A történeti mérleg azonban ennél nehezebb.

El kell ismerni a kulturális teljesítményeket anélkül, hogy demokratikus reformerré minősítsenünk. Ugyanakkor a családi privilégiumokat is látni kell anélkül, hogy minden személyes teljesítményét egyszerűen apja hatalmának termékévé redukálnánk.

Ez azért is fontos, mert a halál rejtélyének politikai értelmezése gyakran abból indul ki, hogy Ljudmila valamilyen rendszerellenes erővé vált. Minél inkább reformer hőssé alakítják, annál könnyebb elképzelni, hogy a konzervatív erők vagy Moszkva meg akarták állítani. A tényleges életrajz ennél kevésbé drámai.

Ljudmila nem volt ellenzéki. A rendszer egyik legerősebb családjának tagja volt, aki sajátos irányba próbálta alakítani annak kulturális politikáját.

Ez önmagában is elég érdekes történet. Nincs szükség arra, hogy utólag olyan szerepet adjunk neki, amelyet életében nem vállalt.

44. A kommunista misztikus

Ljudmila Zsivkova történetének talán legkülönösebb öröksége nem politikai, hanem szellemi. Egy hivatalosan ateista, marxista-leninista állam egyik legmagasabb vezetője olyan gondolatok iránt érdeklődött, amelyek nehezen voltak összeegyeztethetők a rendszer hivatalos materializmusával. Jóga, teozófia, Roerich, indiai filozófia és az ember belső fejlődésének gondolata egyre fontosabb részévé vált világképének. Ez a jelenség önmagában is sokat elárul a késő szocialista rendszerek állapotáról.

A hetvenes évek végére a marxista-leninista ideológia sok vezető és állampolgár számára már elveszítette korábbi mozgósító erejét. A hivatalos nyelv továbbra is jelen volt a kongresszusokon, újságokban és politikai beszédekben, de mögötte egyre nagyobb intellektuális üresség jelent meg. A társadalmak és maguk az elitek is

új jelentésforrásokat kerestek. Ljudmila ilyen kereső volt.

Nem hagyta el a kommunizmust, hanem megpróbált más szellemi hagyományokat hozzáilleszteni. A szocialista humanizmus, a világkultúra és a harmonikusan fejlett személyiség fogalmai lehetővé tették számára, hogy olyan gondolatokat fogalmazzon meg, amelyek egyszerre hangzottak ideológiailag elfogadhatónak és lényegesen tágabbnak a hagyományos marxista sémáknál.

Ez a szintézis önmagában ellentmondásos volt. A materialista állam egyik vezetője spirituális fejlődésről beszélt.

A nemzetközi kommunizmus képviselője középkori bolgár államiságot ünnepelt. A pártelit tagja világkultúráról és univerzális emberi értékekről beszélt.

Az ellentmondások nem feltétlenül zavarták. Úgy tűnik, Ljudmila saját gondolkodásában ezek inkább egymást erősítő elemek voltak. A bolgár nemzeti hagyományt nem a szocializmus ellenében, hanem annak mélyebb kulturális alapjaként értelmezte. A spiritualitást pedig nem vallási visszatérésként, hanem az emberi személyiség magasabb szintű fejlődéseként.

A környezetében azonban ez már sokkal nehezebben volt értelmezhető. Egyesek számára inspiráló újjátásnak tűnt.

Mások számára homályos misztikának. Megint mások számára veszélyes ideológiai eltérésnek.

A későbbi összeesküvés-elméletek ezt az ideológiai különbséget felnagyították, és abból közvetlen politikai konfliktust vezettek le. Mintha a KGB számára önmagában elviselhetetlen lett volna, hogy egy bolgár Politbüro-tag jógával és Roerichkel foglalkozik. A valóság valószínűleg kevésbé egyszerű.

A szovjet világ maga is tele volt paradoxonokkal. Hivatalos ateizmus mellett népi vallásosság, materializmus mellett ezoterikus érdeklődés, internacionalizmus mellett erős nemzeti hagyományok léteztek. Ljudmila különlegessége inkább abban állt, hogy mindezt nem magánéletében, hanem politikai programja részeként próbálta összeilleszteni.

Ez valóban szokatlan volt. De nem feltétlenül halálos.

A halálának politikai magyarázataiban mégis szinte mindig visszatér spirituális érdeklődése. Ennek oka részben az, hogy az ember könnyen oksági kapcsolatot

keres olyan dolgok között, amelyek időben egybeesnek. Ha valaki egyre különösebb gondolatokat képvisel, majd váratlanul meghal, a két esemény utólag könnyen összekapcsolódik. A bizonyítékok azonban nem mutatják, hogy a spiritualitás közvetlenül veszélybe sodorta volna.

Sokkal inkább személyiségének és kulturális programjának megértéséhez fontos. Ez magyarázza, miért beszélt annyit szépségről, gyermekekről, tudatról és civilizációk találkozásáról, és miért vállalt olyan programokat, amelyek messze túlmutattak a hagyományos kommunista kultúrpolitikán.

A „kommunista misztikus” kifejezés ezért nem gúny és nem egyszerű címke. Egy valódi történeti paradoxont ír le. Ljudmila Zsivkova úgy próbált szellemi tartalmat adni egy kifáradó ideológiának, hogy közben soha nem lépett ki abból a politikai rendszerből, amelynek egyik legkiváltságosabb tagja volt.

Ez a paradoxon túlélte őt. A halála után negyvenöt évvel még mindig könnyebb egyetlen szóval meghatározni, mint egyetlen kategóriába besorolni.

A könyv végső feladata ezért már nem újabb legenda építése, hanem a különböző rétegek szétválasztása. Mit tudunk biztosan? Mit mondtak a későbbi tanúk? Mit lehet

valószínűsíteni, és mi az, ami csak azért maradt fenn, mert egy rejtélyes halál köré jól illeszkedik?

Ezeknek a határoknak a kijelölése nélkül nem lehet felelősen megmondani, mi történhetett 1981. július 20-án és 21-én.

45. Mit tudunk biztosan?

Ljudmila Zsivkova halálának történetében az egyik legfontosabb feladat annak szétválasztása, ami bizonyítható, attól, amit csak későbbi visszaemlékezések, feltételezések vagy politikai legendák alapján ismerünk. Az ügy éppen azért vált ennyire tartóssá, mert a biztos pontok és a bizonytalan részletek szokatlanul szorosan keverednek egymással.

Biztosan tudjuk, hogy Ljudmila Zsivkova 1981. július 21-én halt meg, harmincnyolc éves korában. A hivatalos orvosi közlemény szerint állapota az előző időszakban a túlterheltség miatt romlott, majd kezelés hatására javult. Július 20-án hirtelen rosszabbodás következett be, amelyet agyvérzéssel magyaráztak, és ezt súlyos, visszafordíthatatlan légzési és keringési zavarok követték. A halál időpontját hajnali két órában rögzítették.

Az is biztos, hogy Ljudmila egészségi állapota már korábban sem volt problémamentes. Az 1973-as súlyos autóbaleset után hosszú rehabilitációra volt szüksége, és a későbbi években egyre intenzívebb munkatempót vállalt. 1981 első felében hosszú külföldi utak, politikai kötelezettségek és az 1300 éves bolgár államiság jubileumi programjai egyszerre terhelték.

Az is megbízhatóan dokumentálható, hogy az utolsó hetek egy részét Boroveczen töltötte, ahol pihenésre és kezelésre volt szüksége. Későbbi tanúk gyógyszerhasználatról, kimerültségről és fokozódó feszültségről számoltak be, de ezeknek a részleteknek már eltérő a bizonyító erejük.

A fürdő kérdése szintén olyan elem, amely később több egymástól független visszaemlékezésben megjelent. A boncolásban részt vevő patológus későbbi nyilatkozata szerint a közvetlen halálmechanizmus vízbefúlás lehetett. Ez különösen fontos adat, mert olyan körülményt hoz be a történetbe, amely a hivatalos 1981-es közleményben egyáltalán nem szerepelt. Azt azonban nem tudjuk biztosan, miért került Ljudmila olyan helyzetbe, hogy megfulladhatott.

Nem tudjuk, kapott-e előbb agyvérzést. Nem tudjuk, vesztett-e eszméletet gyógyszerek hatására.

Nem tudjuk, szándékosan próbált-e véget vetni életének. És nincs olyan közvetlen bizonyíték sem, amely külső beavatkozást igazolna.

A tanúvallomások különösen problémásak az időrend szempontjából. A később megszólalók eltérő időpontokat adtak meg arra, mikor találták meg, mikor érkezett segítség és milyen állapotban volt. Ezek az eltérések nem oldhatók fel egyszerűen azzal, hogy kiválasztjuk a számunkra szimpatikusabb változatot.

A biztos tények közé tartozik az is, hogy a nyilvánosság számára 1981-ben csak korlátozott információt adtak. A hivatalos sajtó nem írt a fürdőről, gyógyszerekről vagy a később emlegetett fulladásról. A bolgár állam lezárt természetes halált közölt, és a következő hónapokban a hangsúly gyorsan Ljudmila kulturális örökségére került át.

Ez a kommunikációs gyakorlat azonban önmagában nem bizonyít gyilkosságot. A pártállami rendszerek rendszeresen szűrték a vezetők egészségi állapotáról és haláláról szóló információkat, még akkor is, amikor nem történt bűncselekmény.

A történelmi nyomozás szempontjából ezért a legfontosabb biztos megállapítás talán éppen az, hogy a hivatalos közlemény nem mondta el a teljes történetet. Ez azonban még nem azonos azzal, hogy hamis történetet mondott. A kettő közötti különbség döntő.

46. Mi nem történt meg?

A rejtély megértéséhez nemcsak azt kell felsorolni, milyen információink vannak, hanem azt is, mi hiányzik. Nem történt olyan nyilvános, független vizsgálat, amely az összes tanút meghallgatta és a teljes orvosi dokumentációt megvizsgálta volna. Ez 1981 Bulgáriájában politikailag szinte elképzelhetetlen lett volna. A rendszer maga határozta meg, milyen magyarázat kerülhet a nyilvánosság elé.

Nem ismerjük a teljes boncolási jegyzőkönyvet olyan formában, amelyet független szakértők ellenőrizhetnének. Emiatt a későbbi patológusi nyilatkozatok értelmezése is korlátozott marad. Tudjuk, hogy a fulladás kérdése felmerült, de nem látjuk a teljes szövettani, anatómiai és egyéb vizsgálati eredményt.

Nem ismerünk olyan toxikológiai leletet sem, amely egyértelműen megmondaná, milyen gyógyszerek vagy más anyagok voltak Ljudmila szervezetében, és milyen

koncentrációban. Ez különösen azért fontos, mert a Dormopan és más készítmények később központi szerepet kaptak az öngyilkossági és mérgezési elméletekben.

Nem maradt fenn nyilvánosan hozzáférhető búcsúlevél. Nem ismerünk olyan hiteles kortárs vallomást, amely szerint Ljudmila közvetlenül halála előtt egyértelműen kijelentette volna, hogy öngyilkosságra készül.

Nem került elő olyan dokumentum sem, amely KGB-akcióról vagy más titkosszolgálati beavatkozásról tanúskodna. Nincs azonosított elkövető, nincs ismert parancs, és nincs olyan operatív irat, amely megmagyarázná, ki és milyen módszerrel hajtotta volna végre a feltételezett merényletet.

Ugyanakkor az sem történt meg, hogy a bolgár állam 1981-ben részletesen tisztázta volna a fürdő, a gyógyszerek és az időrend kérdését. Ez a hiány hagyta nyitva azt a teret, amelyet később különböző változatok töltöttek ki. A történelmi rejtélyek gyakran éppen ilyen hiányokból élnek.

Ha minden dokumentum rendelkezésre áll, a találgatások idővel elveszítik jelentőségüket. Ha viszont

az alapvető iratok hiányoznak vagy hozzáférhetetlenek, minden új tanúvallomás újra megnyithatja az ügyet.

Ljudmila halálának története ezért nem feltétlenül azért maradt megoldatlan, mert valaki sikeresen eltüntette a bizonyítékokat. Az is elég lehetett hozzá, hogy egy zárt rendszer eleve nem hozott létre olyan nyilvános bizonyítási folyamatot, amely később ellenőrizhető lett volna.

Ez a különbség ismét fontos. A hiányzó bizonyíték nem bizonyítja önmagában, hogy a bizonyítékot szándékosan eltüntették.

A titkolózás pedig nem azonos a gyilkossággal. Ugyanakkor a hiányok valódiak, és ezek miatt az ügy soha nem zárható le olyan bizonyossággal, mint egy modern, teljes körűen dokumentált haláleset.

47. A legvalószínűbb történet

A történelmi nyomozás végén el kell jutni odáig, hogy a különböző forgatókönyveket ne csak felsoroljuk, hanem súlyozzuk is. Ez nem jelenti azt, hogy ítéletet kell hirdetni. Sokkal inkább azt, hogy meg kell vizsgálni, melyik magyarázat igényli a legkevesebb bizonyítatlan feltételezést, és melyik képes a legtöbb ismert részletet

egyetlen összefüggő eseménysorba rendezni. A jelenlegi források alapján a legvalószínűbbnek a természetes rosszullét és a baleseti fulladás kombinációja tűnik.

Ljudmila egészségi állapota már korábban is sérülékeny volt. Az 1973-as baleset, a rendkívüli munkaterhelés, a kimerültség, a kevés pihenés és az esetleges gyógyszerhasználat együtt olyan fizikai állapotot teremthettek, amelyben egy súlyos rosszullét reális lehetőség volt.

Ha valóban agyvérzést kapott vagy más okból elvesztette az eszméletét a fürdőben, a fulladás könnyen közvetlen halálmechanizmussá válhatott. Ez a változat összeegyeztethető az 1981-es hivatalos közlemény és a későbbi patológusi állítás több elemével is.

Az öngyilkosság lehetősége nem zárható ki, de több bizonyítatlan feltételezést igényel. A gyógyszerek, a rossz lelkiállapot és az iratok megsemmisítése utalhatnak válságra, de nem bizonyítják a szándékot. Búcsúlevél, egyértelmű előzetes kijelentés vagy megbízható toxikológiai adat hiányában az öngyilkossági forgatókönyv továbbra is lehetséges, de nem bizonyított. A gyilkossági elmélet még több feltételezést igényel.

Moszkvának vagy bolgár politikai ellenfeleknek először is erős motívummal kellett volna rendelkezniük. Ehhez Ljudmilának valódi és közvetlen politikai fenyegetést kellett volna jelentenie, amit a források nem támasztanak alá egyértelműen. Másodszor, olyan módszerre lett volna szükség, amely külsérelmi nyom nélkül vezetett halálhoz. Harmadszor, az akciót úgy kellett volna végrehajtani, hogy ne maradjon utána dokumentum, hiteles tanú vagy operatív nyom.

Elméletileg mindez lehetséges. Történetileg azonban nincs rá elegendő bizonyíték.

Ezért a KGB-elméletet nem lehet a legvalószínűbb magyarázatként kezelni. Sokkal inkább olyan legenda, amely valós politikai háttérből, valódi titkolózásból és valódi bizonytalanságokból épült fel, de a döntő kapcsolatot soha nem sikerült bizonyítani.

A legérdekesebb talán az, hogy a rejtély fennmaradásához valószínűleg nem kellett összeesküvés. Elég volt egy bonyolult haláleset, egy zárt politikai rendszer és egy hiányos hivatalos közlemény.

A diktatúra természetéből következett, hogy az emberek nem kapták meg az összes információt. Amikor később megszűnt a politikai korlátozás, az üres helyeket

már tanúk, újságírók, emlékiratírók és összeesküvés-elméletek töltötték ki. A történet ezért két külön rejtélyből áll.

Az első orvosi: mi történt Ljudmila testével 1981. július 20-án? A második politikai: miért nem mondta el a rendszer pontosan, mi történt?

Az elsőre csak valószínű választ adhatunk. A másodikra sokkal biztosabbat.

A bolgár kommunista államnak nem az volt az érdeke, hogy nyilvános vizsgálatot folytasson egy Politbüro-tag és a pártvezető lánya haláláról. Az volt az érdeke, hogy egyszerű, méltóságteljes és politikailag veszélytelen magyarázatot adjon.

Ezt meg is tette. Az agyvérzés története megfelelt ennek a célnak.

Attól még akár igaz is lehetett. Csak nem volt teljes.

EPILÓGUS

Öt nappal a születésnap előtt

július 21-én hajnalban Ljudmila Zsivkova halott volt. Öt nappal később lett volna harminckilenc éves.

A bolgár állam gyorsan elrendezte a történetet. Orvosi bizottság közölte a halál okát, a sajtó gyászolta az ország egyik legfontosabb kulturális vezetőjét, a temetés pedig állami eseménnyé vált. Néhány hónapon belül már nem arról beszéltek, hogyan halt meg, hanem arról, hogyan kell továbbvinni életművét.

A rendszer számára ezzel az ügy lezárult. A család számára valószínűleg nem.

És a történelem számára sem. Ljudmila élete ugyanis túl sok ellentmondást hordozott ahhoz, hogy halála egyszerű maradjon.

Egy kommunista vezető lánya volt, aki személyes kiváltságait saját kulturális program felépítésére használta. Egy ateista rendszer Politbüro-tagja, aki jóga, teozófia és keleti filozófiák iránt érdeklődött. Egy szovjet szövetségi állam vezetője, aki közben erősen hangsúlyozta saját nemzete történelmi különállását. Egy diktatúra része, aki sokak számára mégis a kulturális

nyitottság emlékét hagyta maga után.

Ezek az ellentmondások halála után még erősebbé váltak. A hivatalos természetes halál történetével szemben megjelent az öngyilkosság.

Az öngyilkossággal szemben a baleset. A balesettel szemben a gyilkosság.

A gyilkosság mögött pedig szinte elkerülhetetlenül megjelent a KGB. Negyvenöt év elteltével egyik változat sem képes minden kérdésre választ adni.

A legvalószínűbb eseménysor talán egyszerűbb annál, mint amit a legenda kíván. Egy fizikailag kimerült, korábbi sérülésekkel élő ember rosszul lett a fürdőben, elveszítette eszméletét, és megfulladt. Az agyvérzés, a gyógyszerek vagy más egészségügyi tényezők szerepet játszhattak abban, hogy ez megtörtént. Ez azonban csak valószínű rekonstrukció.

A bizonyossághoz hiányzik a teljes boncolási jegyzőkönyv, a részletes toxikológia, a pontos időrend és az egymással összeegyeztethető tanúvallomások sora. A hiányzó adatok helyére ezért minden korszak saját történetét írta.

1981 Bulgáriája példaképet készített Ljudmilából.
1990 Bulgáriája kérdezni kezdett.

A későbbi évtizedek pedig hol reformert, hol kommunista hercegnőt, hol spirituális különcöt, hol egy titkosszolgálati összeesküvés áldozatát látták benne. Talán éppen ezért maradt alakja annyira eleven.

Nem azért, mert biztosan meggyilkolták. Hanem azért, mert olyan rendszerben halt meg, amely nem engedte meg, hogy a társadalom minden kérdést feltegyen.

Amikor végre lehetett kérdezni, már túl sok idő telt el. A tanúk emlékezete megváltozott.

A dokumentumok egy része eltűnt vagy hozzáférhetetlenné vált. Az egyszerű magyarázat pedig addigra elveszítette hitelét.

A bojánai rezidencia fürdőszobájában 1981. július 20-án valami történt. Lehet, hogy a teljes igazság soha nem kerül elő.

Ami azonban biztosan megmaradt, az egy harmincnyolc éves nő rendkívüli története: a kommunista diktátor lánya, aki saját kulturális világot próbált építeni egy kifáradó rendszer belsejében, majd éppen pályája csúcsán halt meg olyan körülmények között, amelyeket

saját állama sem kívánt teljesen megmutatni.

Ez az elhallgatás tette halálát rejtéllyé. És talán ez az egyetlen része a történetnek, amelyben negyvenöt év után is biztosak lehetünk.

HÁTTÉRGYÁR

FÜGGELÉK

Fontosabb dátumok

1942. július 26. – Ljudmila Zsivkova megszületik.

1944. szeptember – Bulgáriában politikai fordulat kezdődik, a kommunisták fokozatosan átveszik a hatalmat.

1954 – Todor Zsivkov a Bolgár Kommunista Párt első titkára lesz.

1971 – Mara Maleeva, Ljudmila édesanyja meghal. Ljudmila politikai szerepe ezt követően gyorsan növekszik.

1973. november 12. – Ljudmila súlyos autóbalesetet szenved.

A hetvenes évek közepe – egyre fontosabb kulturális vezetői pozíciókat kap, és intenzíven foglalkozni kezd keleti filozófiával, jogával és Roerich szellemi örökségével.

A hetvenes évek második fele – kulturális diplomáciai programjai jelentősen bővülnek, nemzetközi kapcsolatai erősödnek.

1979 – a „Béke Zászlaja” nemzetközi gyermekprogram egyik legfontosabb rendezvénye.

A hetvenes évek vége – Ljudmila a Bolgár Kommunista Párt Politikai Bizottságának tagjává válik.

1981 – Bulgária nagyszabású programsorozattal ünnepli az államiság 1300. évfordulóját.

1981. február – Ljudmila hivatalos indiai látogatáson vesz részt.

1981 első fele – egészségi állapota romlik, miközben továbbra is rendkívül intenzíven dolgozik.

1981 nyara – időszakosan Borovecben tartózkodik.

1981. július 20. – visszatér Szófiába; az esti órák eseményeinek időrendje később vitatottá válik.

1981. július 21., hajnali 2 óra – a hivatalos közlemény szerint Ljudmila Zsivkova meghal.

1981. július 23. – a Rabotniceszko delo közli az orvosi bizottság jelentését.

1982 – a bolgár sajtó és kulturális intézmények egyre erősebben építik Ljudmila posztumusz örökségét.

1989. november – Todor Zsivkov bukása; megszűnik a korábbi politikai nyilvánosság.

1990 – az Anteni közli Emil Alekszandrov visszaemlékezéseinek részleteit; a halál körülményei újra nyilvános vitatémává válnak.

1991 – Dimitar Murdzsev visszaemlékezései és a halál alternatív változatai egyre nagyobb figyelmet kapnak.

A későbbi évtizedekben – Todor Zsivkov, egykori munkatársak, orvosok és más tanúk visszaemlékezései tovább bővítik, de egyben tovább is bonyolítják a történetet.

2026. július 21. – Ljudmila Zsivkova halálának 45. évfordulója; a bolgár sajtó és a BTA ismét áttekinti életét és a halála körüli vitákat.

A TÖRTÉNET FŐSZEREPLŐI

Ljudmila Zsivkova (1942-1981)

Történész, kulturális politikus, a Bolgár Kommunista Párt Politikai Bizottságának tagja. Todor Zsivkov lánya. A hetvenes években Bulgária kulturális diplomáciájának legfontosabb irányítója lett.

Todor Zsivkov (1911-1998)

Bulgária kommunista vezetője 1954 és 1989 között. Ljudmila apja. Későbbi visszaemlékezéseiben nem zárta ki teljes bizonyossággal, hogy lánya halálában külső beavatkozás is szerepet játszhatott.

Mara Maleeva (1911-1971)

Orvos, Todor Zsivkov felesége és Ljudmila édesanyja. A családi emlékezet szerint igyekezett megakadályozni, hogy gyermekei automatikusan apjuk politikai hatalmából építsenek karriert.

Dimitar Murdzsev

Ljudmila testőre. Későbbi visszaemlékezései az utolsó napok és az öngyilkossági elmélet egyik legfontosabb forrásává váltak.

Kiril Zafirov

Ljudmila gépkocsivezetője. Az utolsó órákról szóló visszaemlékezése több fontos ponton eltért Murdzsev változatától.

Emil Alekszandrov

Ljudmila kulturális apparátusának egyik vezető alakja, a nemzetközi kulturális kapcsolatok irányítója. 1990-es visszaemlékezéseiben nyíltan kérdéseket fogalmazott meg a halál hivatalos változatával kapcsolatban.

Szivcso Szivcsev

Patológus, az 1981-es orvosi bizottság tagja. Későbbi megszólalásai szerint a közvetlen halálmechanizmus vízbefúlás volt.

Bogomil Rajnov

Író, művészettörténész és kulturális szereplő, Ljudmila értelmiségi körének fontos tagja. Szerepet játszott a Roerich-kapcsolatok és a keleti szellemi érdeklődés közvetítésében.

Ljubomir Levcssev

Költő és kulturális vezető, Ljudmila körének egyik meghatározó alakja. A bolgár kulturális elit és Zsivkova kapcsolatának fontos szereplője.

Nyikolaj Roerich (1874-1947)

Orosz festő, író és spirituális gondolkodó. Munkássága és az „Élő Etika” gondolatvilága jelentős hatást gyakorolt Ljudmilára.

Szvjatoszlav Roerich (1904-1993)

Nyikolaj Roerich fia, festő és kulturális közvetítő. Indiában élt, és személyes kapcsolatba került Ljudmila Zsivkovával.

A NÉGY FŐ HALÁLELMÉLET RÖVID MÉRLEGE

Agyvérzés és természetes halál

Az 1981-es hivatalos orvosi közlemény ezt jelölte meg a rosszullét fő okaként. A korábbi koponyasérülés és az egészségromlás miatt reális lehetőség. Önmagában azonban nem magyarázza a később emlegetett fulladást.

Baleseti fulladás

Egy agyvérzés, gyógyszerhatás vagy más rosszullét eszméletvesztést okozhatott a fürdőben. Ez jelenleg az egyik legtakarékosabb, legkevesebb bizonyítatlan feltételezést igénylő magyarázat.

Öngyilkosság

A gyógyszerek, a kimerültség és egyes későbbi tanúvallomások alapján nem zárható ki. Búcsúlevél, biztos toxikológiai adat és egyértelmű öngyilkossági szándékot bizonyító kortárs dokumentum azonban nincs.

Gyilkosság vagy KGB-beavatkozás

Elméletileg lehetséges, de jelenleg nincs hozzá közvetlen bizonyíték. Nem ismert konkrét parancs, elkövető, módszer vagy dokumentált titkosszolgálati művelet. A verzió főként politikai körülményekből és a

hivatalos történet hiányosságaiból épült fel.

HÁTTÉRGYÁR

FELHASZNÁLT FORRÁSOK - VÁLOGATÁS

Ivanka Nedeva Atanasova: Lyudmila Zhivkova and the Paradox of Ideology and Identity in Communist Bulgaria.

Veneta T. Ivanova: Socialism with an Occult Face: Aesthetics, Spirituality, and Utopia in Late Socialist Bulgaria.

Theodora K. Dragostinova: The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene.

Ivaylo Znepolski és szerzőtársai: Bulgaria under Communism.

John D. Bell: The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov.

Ljudmila Zsivkova: Her Many Worlds, New Culture & Beauty.

Korabeli bolgár sajtóanyagok: Rabotniceszko delo, Literaturen front, Trud, Narodna mladezs, Ikonomiczeszki zsvot, Teatăr.

Az Anteni 1990-es számai Emil Alekszandrov visszaemlékezéseivel.

A Bolgár Távirati Iroda 2026-os, a halál 45. évfordulójára készített archív összeállításai.

HÁTTÉRGYÁR

1981 júliusában, a bolgár kommunista rendszer csúcspontján váratlanul meghal Ljudmila Zsivkova, Todor Zsivkov lánya, a Politbüro tagja és a bolgár kultúrpolitika mindenható irányítója.
Harmincnyolc éves volt.

A hivatalos közlemény agyvérzésről szólt.
A későbbi vallomások viszont már fürdőkádról, altatókról, fulladásról, eltérő időpontokról és eltűnt dokumentumokról beszéltek.

Baleset történt? Öngyilkosság?
Vagy valaki segített neki meghalni?

Ez a könyv nem legendát ismétel, hanem nyomoz: végigköveti Ljudmila Zsivkova felemelkedését, különös kulturális világát, politikai ellenfeleit és utolsó napjainak ellentmondásos történetét. Egy rejtélyes halál történetén keresztül a késő szocialista Bulgária egész világa tárul fel az olvasó előtt.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.